

Research Paper

The social contexts of the formation of social -political currents of Kurdistan (focusing on decades of the 60s and 70s)

Osman hedayat¹, Majid movahed majd ^{2*}, jahangir jahangiri³, kaveh. Dastooreh⁴

1. PhD Student, Department of Sociology, Faculty of Economics, Management and Social Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran.

2. Professor, Department of Sociology, Faculty of Economics, Management and Social Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran

3. Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Economics, Management and Social Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran

4. Assistant Professor, Department of Philosophy and Cultural Studies, Sulaymaniyah University, Sulaymaniyah, Iraq

Received: March 12, 2023

Accepted: May 8, 2023

Available online: June 22, 2023

Keywords:

historical sociology of international relations, social - political flows, uneven and combined development, development approach

Abstract

The purpose of the present study is to study the historical sociology of international relations in the context of the formation of the social-political currents of Kurdistan of Iran in its historical backwardness using the theory of Uneven and compound development. The main question of the research is that Iranian Kurdistan in the [second] Pahlavi period, despite the weakness of economic, social and cultural indicators, how is it possible to form currents in the socio-political context in a state of historical backwardness? The prevailing view on development in a general sense dictates that a level of economic, political, social and cultural development is necessary for the formation of social political currents. So how is it that in Iranian Kurdistan, despite the state of underdevelopment, we are faced with the formation and multiplicity of currents [and consequently their intersection]? The method used in this study is the method of historical sociology that has been influenced by the sequence of internal terms itself, the idea of Uneven and composite development, Uneven, composition, and development. According to the theoretical discussions and studies on the Kurdistan of Iran in the 60s, 70s Data selection and discussions have been made from the theoretical validity of the extent of the findings to the historical data. The results show that the logic of the formation of socio-political currents in Iranian Kurdistan was formed not by referring to the internal/external changes of the Kurdistan society, but based on its interaction and coexistence with societies that have been in a state of asynchronous synchronicity in terms of the development of Iranian Kurdistan. Therefore, the formation and later meeting of currents in Iranian Kurdistan in this historical situation can be on the one hand caused by the whip of external necessity in an asynchronous situation with the movement of points and the Historical Lag of Kurdistan in a simultaneous situation with the international affairs. The international community knew that this was possible by combining and replacing the international affairs with the internal affairs of Iranian Kurdistan."

Hedayat, O., movahed majd, M., jahangir, J., & dastooreh, K. (2023). The social contexts of the formation of social -political currents of Kurdistan (focusing on decades of the 60s and 70s). *Sociology of Culture and Art*, 5(2),149 -166.

Corresponding author: Majid movahed majd

Address: Department of Sociology, Faculty of Economics, Management and Social Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Tell: 09177188265

Email: mmovahed@rose.shirazu.ac.ir.

Extended Abstract

1- Introduction

The main question of the current research is why and how in the absence of the background for the formation of social and political currents, such as capitalism, industrialization, nation-state building and subsequently, the national subject, democracy and civil society. In the 1960s and 1970s. In Iranian Kurdistan, do we encounter many socio-political currents? The answer to this question forces us to criticize the prevailing studies about social and political movements and currents. Because in the first place, these studies assume that it is with the existence of these fields that currents find the possibility of formation and expansion. Explaining the lack of background for the formation of social and political currents in Iranian Kurdistan inevitably leads to a rereading of its contemporary history. The weakness of capitalist development mechanisms had disrupted the social structure of Kurdistan [and the whole of Iran] and put it in a backward state. In other words, the Kurds are structurally lacking in the possibilities of social-economic development (Kohi Kamali, 1992). According to the opinion of Kurdish studies scholars, during this period, the social structure of Iranian Kurdistan was mainly a society with clan structure and feudal socio-economic relations (Hasanpour, 1994) and pre-capitalist relations based on mostly subsistence agriculture, giving and It was limited and more dominant in the village group (Ranai, 2016). Also, commodity relations could hardly affect the pre-capitalist structure of agricultural production, which also ruled the urban economy (Vali, 2003). Trade was limited and limited to a few cities, and industry in its traditional and limited way was under the control of family relationships (Vali, 2011; McDowell, 2006; Kohi Kamali, 2003). Cultural and educational indicators were not enough to bring cultural development. Although new schools were established in Kurdistan from the first Pahlavi period, their development process was slow due to political, security reasons, dominance and obstruction of scholars and sheikhs (cf. K. Sajjadi, 2001). The cultural situation in Kurdistan was mostly influenced by traditional cultural values, and confronting the government's cultural actions that started before Reza Khan's time (Vali, 2011; Kohi Kamali, 2003). So how is it that in Iranian Kurdistan, despite the state of underdevelopment,

we are faced with the formation and multiplicity of currents [and consequently their intersection]?

Our approach in this research is the theory of "Uneven and combined development" which was originally proposed by Leon Trotsky to theorize the distinct experience of tsarist Russia from modernity and the socialist revolution of 1917. Invented But in the last decade or so it has re-emerged as a growing research agenda in "international relations" and historical sociology.

2- Method

This method is summarized by the sequence of internal terms of the idea itself: Uneven, combined, development.

The methodological course in this theory can be followed by a sequence of three courses. "We always start with inequality - that is, by identifying the different actors, histories, capacities, perspectives, and social forces involved in a given situation. Then we look at how to combine these different elements together to produce a new causal logic. Finally, we trace the performance of these logics to see how well they explain the particular developments (or outcomes) we seek to understand. When we identify this three-stage sequence for a given situation in the system of international relations, we identify and trace its specifically international dimension and once again [link it to the multi-societal internal location of that phenomenon or event] this It is a very distinctive method in international theory" (Rosenberg et al., 2022).

The social, political, economic situation and the type of confrontation, how the forces and actors of the socio-political arena are confronted in this situation, focusing on the 1960s and 1970s, will be the criteria of investigation.

3- Findings

The structural changes and transformations in this era are caused by the historical imbalanced situation that originates from the simultaneous interactive coexistence of Iranian Kurdistan with societies that have been asynchronous with it in terms of development. But the question here is how these "asynchronous synchronicities", in a multi-directional interactive relationship with "international matter", which has become a complex development in the experience of the formation of socio-political currents, in the current situation. Was it possible? It will be argued that this complex development has caused "substitution" and the combination of the international [external matter] and the internal [heterogeneity] of the Kurdistan society [together] in a multidirectional interactive

relationship, whereby dynamics, imbalances and social-political contradictions A new thing has happened in the fabric of Kurdistan society during the discussed period.

4- Discussion & conclusion

Taking a general look at the situation at that time, we see the end of World War II and the beginning of the Cold War between the Eastern and Western blocs. In the period under discussion, the external necessity of the actions mentioned in the second Pahlavi period was more on the domination of the central power, overcoming the "attraction of communism" and following the "six principles of Marshall" (Metin, 2013). Economic and social crisis since the beginning of 1341. / 1951 cast a shadow on Iran and the resulting social and political consequences created the danger of communist domination over the country. The historical situation in which the Shah took the side of the Western Bloc countries and tried to take the country out of underdevelopment based on Marshall's six principles and the Truman Doctrine.

In parallel with these actions, often from the top down, which was caused by a whip of external necessity in the second Pahlavi period, in Iranian Kurdistan due to its proximity to other Kurdish regions in Iraq and Turkey and being affected by their developments, this whip hit with a stronger blow on The body of the undeveloped and isolated society of Iranian Kurdistan arrived. The socio-political currents of Iranian Kurdistan had come into conflict with the central government due to regional developments [especially the struggles of Kurds in Turkey and Iraq] and the world.

Although the nationalist current carries Marxist and Islamic discourse propositions with it (see the constitution of J.K. and the programs and laws of the Republic of Kurdistan in the 11 months of government), but in the final formulation, it claims the national right of the Kurds in the field of It was political and social. In Iranian Kurdistan, especially after the First and Second World War, this movement became the claimant of Kurdistan's socio-political arena, so that nationalism with the intersection of Marxism and the fusion of Islam gave its place to secular-Marxism nationalism. This became the dominant trend of currents and parties [both in Iran and Iraq and in Turkey and Syria] and narrowed the field for competing discourses (Bozarslan, 1997). But in the 40s/60s. Later, with the complication of the relations of the world system and the intensification of the polarization of the East and West bloc and the weakness of the nationalist movement in the form of the Democratic Party due to the pressure of the government and the divisiveness of its leaders and Barzani's refusal to

support the Kurdistan Democrats of Iran and even opposing it for Enlisting the support of the Shah of Iran (Kohi Kamali, 2003; Bakhtiari, 2014; Vali, 2019), the results of suppressing the rebellion of Mokrian peasants, 1953-1952. The two-sided stance of the leaders of the Democratic Party against the owners (Ranai, 2006; Kohi Kamali, 2003; Hassanpour, 2000) on the one hand, and the reduction of idealism and the failure of secular-nationalist governments in the Middle East, which is in line with the criticisms of the welfare state in Europe and the contexts of The formation of neoliberal governments, on the other hand, partially affected the nationalist ideals in Kurdistan, and the front of leftist tendencies became more prominent in the social and political arena.

At this time, the nationalist movement in the form of the Kurdistan Democratic Party of Iran faced two rivals, namely, the Marxist movement in the form of Komleh and the Islamist movement in the form of the Qur'an school, who entered the field of social and political relations and conflicts in Iranian Kurdistan.

The results showed that The logic of the formation of socio-political currents in Iranian Kurdistan was formed not by referring to internal/external changes of the Kurdistan society, but on the one hand, based on its interaction and coexistence with societies that were asynchronous with Kurdistan in terms of development, and at the same time, their changes and effects invaded Kurdistan. On the other hand, the replacement and the compound nature of this situation for Iranian Kurdistan, in the transformation of the background, the conditions of social and political interaction and organization, which includes the rearrangement of the relationship between the territory and the socio-economic and political space in these two decades, makes possible the formation and intersection of Streams were underdeveloped in a platform.

5-Funding

There is no funding support.

6-Authors' contribution

Majid movahed majd, the corresponding author of this article, Professor, Department of Sociology, Faculty of Economics, Management and Social Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran.

7-Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest

مقاله پژوهشی

زیست مشترک و جهت‌گیری متفاوت در بافت سیاسی - اجتماعی کردستان ایران (با تأکید بر دهه‌های شصت و هفتاد میلادی)

عثمان هدایت^۱، مجید موحد مجد^{۲*}، جهانگیر جهانگیری^۳، کاوه دستوره^۴

۱. دانشجوی دکتری، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران
۲. استاد گروه جامعه‌شناسی، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران
۳. دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران
۴. استادیار، گروه فلسفه و مطالعات فرهنگی، دانشگاه سلیمانیه، سلیمانیه، عراق

چکیده

هدف پژوهش حاضر مطالعه جامعه‌شناسی تاریخی روابط بین‌الملل زمینه‌های شکل‌گیری جریان‌های اجتماعی - سیاسی کردستان ایران در وضعیت عقب‌ماندگی تاریخی آن با استفاده از نظریه توسعه ناموزون و مرکب است. سوال اصلی پژوهش چنین بوده که کردستان ایران در دوره‌ی پهلوی با وجود ضعف شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی چگونه امکان شکل‌گیری جریان‌هایی در بافت اجتماعی سیاسی در وضعیت عقب‌ماندگی تاریخی به‌وجود آمده است؟ دیدگاه غالب در امر توسعه به معنای کلی، حکم می‌کند که سطحی از توسعه‌ی اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی برای شکل‌گیری جریان‌های سیاسی اجتماعی لازم است، پس چگونه است که در کردستان ایران در عین وضعیت توسعه‌نیافتگی، با شکل‌گیری و تعدد جریان‌ها [و به تبع تلاقی آنها] با هم مواجه هستیم؟ روش مورد استفاده در این پژوهش، روش جامعه‌شناسی تاریخی است که متأثر از توالی اصطلاحات درونی خود ایده توسعه ناموزون و مرکب یعنی ناموزونی، ترکیب، توسعه به پیش رفته است. با توجه به مباحث نظری و مطالعات انجام گرفته در مورد کردستان ایران دهه‌های ۴۰ و ۵۰ ش/ ۶۰، ۷۰ م. دست به‌گزینه‌ها و مباحث زده شده و از اعتبار نظری برآمده از میزان انطباق یافته‌ها با داده‌های تاریخی سود جست‌ایم. نتایج نشان می‌دهد که منطق شکل‌گیری جریان‌های اجتماعی سیاسی در کردستان ایران نه با ارجاع به تغییرات درون/ بیرونی جامعه کردستان، بلکه براساس تعامل و همزیستی آن با جوامعی شکل گرفت که به لحاظ توسعه‌ای کردستان ایران وضعیت همزمانی‌های ناهمزمان قرار داشته است. بنابراین شکل‌گیری و بعداً تلاقی جریان‌ها با هم در کردستان ایران در این موقعیت تاریخی را می‌توان از سویی ناشی از شلاق ضرورت بیرونی در یک وضعیت ناهمزمان با سیار نقاط و امتیاز عقب‌ماندگی کردستان در یک وضعیت همزمان با امر بین‌الملل دانست که این امر با ترکیب و جانشینی امر بین‌الملل با امر درونی کردستان ایران ممکن گشته است.

تاریخ دریافت: ۲۱ اسفند ۱۴۰۱
تاریخ پذیرش: ۱۸ اردیبهشت ۱۴۰۲
تاریخ انتشار: ۱ تیر ۱۴۰۲

واژه‌های کلیدی: جامعه‌شناسی تاریخی
روابط بین‌الملل، جریان‌های اجتماعی -
سیاسی، رویکرد توسعه ناموزون و مرکب.

استناد: هدایت، عثمان؛ موحد، مجید؛ جهانگیری، جهانگیر؛ دستوره، کاوه. (۱۴۰۲). زیست مشترک و جهت‌گیری متفاوت در بافت سیاسی - اجتماعی کردستان (با تأکید بر دهه‌های شصت و هفتاد میلادی). *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*. ۵(۲)، ۱۴۹-۱۶۶.

* نویسنده مسئول: مجید موحد مجد

نشانی: گروه جامعه‌شناسی، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

تلفن: ۰۹۱۷۷۱۸۸۲۶۵

پست الکترونیکی: mmovahed@rose.shirazu.ac.ir

۱- مقدمه و بیان مسئله

سوال اصلی پژوهش حاضر این است که چرا و چگونه در صورت عدم وجود پیش‌زمینه‌های شکل‌گیری جریان‌های اجتماعی سیاسی، مانند سرمایه‌داری، صنعتی‌شدن، ساخت دولت-ملت و متعاقب آن، سوژه ملی، دموکراسی و جامعه مدنی در دهه‌ی ۴۰ و ۵۰ ش/۶۰ و ۷۰م. در کردستان ایران با جریان‌های اجتماعی-سیاسی متعدد مواجه می‌شویم؟ پاسخ به این پرسش ما را وادار به نقد مطالعات غالب در مورد جنبش‌ها و جریان‌های اجتماعی سیاسی می‌کند. چرا که در وهله‌ی اول، این مطالعات این امر را مفروض می‌گیرند که با وجود این زمینه‌هاست که جریان‌ها، امکان شکل‌گیری و گسترش را می‌یابند. توضیح عدم وجود پیش-زمینه‌های شکل‌گیری جریان‌های اجتماعی سیاسی در کردستان ایران، لاجرم به بازخوانی تاریخ معاصر آن منتهی می‌شود. اوضاع ایران در دوران پس از مشروطه، واقعه‌ای که متین^۱ (۲۰۱۳) آن را «تقلاب عقب‌ماندگی» می‌نامد تغییر اساسی کرد. آرمان‌های این انقلاب در مدرنیزاسیون تدافعی رضاخان، که درصدد تجدد و به رغم آن، ایجاد دولت-ملت بود، به منصفه‌ی ظهور رسیدند. تجدد و پس از آن یکسان‌سازی، غایت اصلی تلاش‌های روشنفکران و سازوکارهای نهادی ایران پس از انقلاب مشروطه بوده است. اقدامات حکومت پهلوی-اول و دوم- در راستای نوسازی یا به تعبیر /تابکی تجدداًمرانه (۱۳۹۳) بود که خواست حاکمیتی برای توسعه را فراهم نموده بود. کردستان ایران، همگام و همراستا با اوضاع حکومتی در ایران دستخوش تغییرات می‌شد. به طوری که نظریه‌پردازان این حوزه تغییرات درونی کردستان را وام‌دار و یا متأثر از تحولات ایران می‌دانند (کوهی‌کمالی^۲، ۱۹۹۲، ۲۰۰۳؛ حسن‌پور^۳، ۱۹۹۴؛ ناتالی^۴، ۲۰۰۵؛ جوایدی^۵، ۲۰۰۶؛ ولی^۶، ۲۰۱۱؛ مفیدی^۸، ۲۰۱۵؛ رمانو^۹، ۲۰۱۷؛ کعبی^{۱۰}، ۲۰۲۱؛ ۲۰۲۲). مفروضه نظری این پژوهش، با تایید این یافته‌ها، درصدد بازخوانی این اوضاع در یک رابطه‌ی امر بین‌الملل با امر درونی جامعه ایران و با تمرکز ویژه بر کردستان ایران می‌باشد، امری که از دید این نظریه‌پردازان مغفول مانده است و پژوهش حاضر با اتخاذ رویکرد «جامعه‌شناسی تاریخی روابط بین‌الملل»^{۱۱} و ذیل آن نظریه «توسعه ناموزون و مرکب»^{۱۲} درصدد پرداختن به آن است^{۱۳}. به استناد محمدپور و رضایی (۱۳۹۵) پژوهش‌هایی که در مورد این دوران از تاریخ کردستان ایران انجام گرفته‌اند در تقسیم‌بندی‌های نویسندگان-گرد و غیرگرد- موضوعات، گفتمان‌شناسی و حوزه جغرافیایی و ... قرار می‌گیرند که در تمامی آنها جای جامعه‌شناسی تاریخی روابط بین‌الملل و ذیل آن توسعه ناموزون و مرکب، و همچنین بررسی و تحلیل این دوران از نظر بررسی جریان‌های اجتماعی-سیاسی خالی است^{۱۴}. این در حالی است که هیچ پژوهشی درباب پاسخ به سوال اصلی پژوهش حاضر تاکنون صورت نگرفته است.

باری، آنچه در این دوران هویدا است، این است که علی‌رغم ضعف مکانیزم‌های توسعه‌ی سرمایه‌داری، شکل‌بندی اجتماعی کردستان [و کل ایران] بهم خورده و آن را در یک وضعیت عقب‌ماندگی قرار داده بود. به عبارتی دیگر، کردها، به لحاظ ساختاری

¹ -Matin

² -Revolution of lag

³ -Koochi-Kamali

⁴ -Hassanpour

⁵ -Natali

⁶ -Jwaideh

⁷ -Vali

⁸ -Mofidi

⁹ -Romano

¹⁰ -Cabi

¹¹ -IR

¹² -Uneven and combined development (UCD)

^{۱۳} - پرداختن به این بحث نقد نظری و روش‌شناختی این مطالعات را می‌طلبد که از توان حجمی این پژوهش خارج است.

^{۱۴} اخیراً مقاله‌ی متین و محمودی (۲۰۲۳) (Matin & Mahmoudi, 2023) با عنوان «ژانوس کردی: ساخت بین‌الجوامعی ملت» به انگلیسی منتشر شده است که با استفاده از رویکرد توسعه ناموزون و مرکب به شکل‌گیری و شکست جمهوری کردستان پرداخته است.

از امکان‌های توسعه اقتصادی- اجتماعی وامانندند (کوهی کمالی، ۱۹۹۲). این امر در یک خط تقاطع پیوند و همگرایی دولت-ملت- سازی در خاورمیانه و متعاقباً در ایران با سرمایه‌داری بود (اون^۱، ۱۹۹۲؛ شولتسه، ۱۳۸۹). ساخت دولت در ایران با غلبه گفتمان ملی‌گرایی، کردها را مثابه دیگری به حاشیه راند (ولی، ۲۰۱۱، کوهی کمالی، ۱۹۹۲؛ ولی، ۲۰۱۹؛ کعبی، ۲۰۲۱) و در یک وضعیت تدافعی (ولی، ۲۰۱۱؛ ولی، ۲۰۱۹) و همراستا با جریان غالب استقلال و استعمارزدایی در خاورمیانه، کردها به جریان ملی‌گرایی کشیده شدند. در واقع، با تشکیل و استقرار دولت و مدرنیزاسیون دولتی در کشورهایی که کردها در آن قرار داشتند، یک الگوی تجربه‌ی متفاوتی از مدرنیته و استعمار ایجاد شد (به تعبیر متین، ۲۰۱۳، مدرنیزاسیون تدافعی و به تعبیر شولتسه^۲، ۱۳۸۳، مدرنیته استعماری)، که این امر صبغه‌ی تدافعی به خود گرفت و دولت‌های مستقرشده، به بازتولید الگوی حکمرانی استعماری در سرزمین/ کشور خود دست زدند (ولی، ۲۰۰۳؛ سلیمانی و محمدپور^۳، ۲۰۱۹).

اقدامات نوسازی به‌ویژه در دوره‌ی پهلوی دوم نه تنها روند افزایشی به خود نگرفت بلکه متأثر از نظام دوقطبی در جهان، و با استقلال دولت از طبقات (متین، ۲۰۱۳) همه‌ی سطوح جامعه ایران و کردستان ایران را در نوردید. گرچه این اقدامات در کردستان ایران به دلیل وجود قدرت مالکین، وجود حزب دموکرات و شرایط ژئوپلیتیکی کردستان - با روند کندی انجام می‌گرفت (رعنائی، ۱۳۹۶)، اما این به معنای دوری از تحولات نبود. تغییرات چندان سریع و مهلک بود که نظام و بافت اجتماعی سیاسی کردستان را تکان داد. بافت اجتماعی سیاسی‌ای که در آن مثلث آغا، شیخ و دولت ساختارهای اجتماعی و سیاسی کردستان را شکل می‌دادند (وان برون سن^۴، ۱۳۸۳). به جرأت می‌توان گفت که این مثلث تا زمان انقلاب ۱۳۵۷ ش. / ۱۹۷۹ م. سه رکن اصلی جامعه کردستان را تشکیل می‌داد. براساس نظر اندیشمندان حوزه‌ی مطالعات کردی، در این دوران ساختار اجتماعی کردستان ایران، عمدتاً جامعه‌ای با ساختار عشیره‌ای و روابط اجتماعی- اقتصادی فئودالی بود (حسن‌پور، ۱۹۹۴) و روابط پیشاسرمایه‌دارانه مبتنی بر کشاورزی غالباً معیشتی، داد و ستد محدود و بیشتر در گروه روستاها حاکم بود (رعنائی، ۱۳۹۶). همچنین، روابط کالایی به سختی می‌توانست بر ساختار پیشاسرمایه‌دارانه‌ی تولید زراعی که حاکم بر اقتصاد شهری نیز بود، تأثیر بگذارد (ولی، ۲۰۰۳). تجارت محدود و به چند شهر ختم می‌شد و صنعت به شیوه سنتی و محدود آن هم زیر چنجه‌ی روابط خانوادگی قرار داشت (ولی، ۲۰۱۱؛ مک‌داول، ۱۳۸۶؛ کوهی کمالی، ۲۰۰۳). شاخص‌های فرهنگی و آموزشی به حدی نبود که توسعه‌ی فرهنگی را به همراه بیاورد. گرچه مدارس نوین از دوره پهلوی اول در کردستان دایر شدند اما روند توسعه‌ی آنها به دلایل سیاسی، امنیتی، غلبه و ممانعت علما و شیوخ کند بود (ر. ک. سجادی، ۱۳۸۱). اوضاع فرهنگی در کردستان بیشتر تحت تأثیر ارزش‌های فرهنگی سنتی، و مقابله با اقدامات فرهنگی حکومت بود که پیشتر از زمان رضاخان شروع شده بود (ولی، ۲۰۱۱؛ کوهی کمالی، ۲۰۰۳). در این میان، فرهنگ و زبان به عنوان یکی از مهمترین میانجی‌های هویت سیاسی اجتماعی برای کردها تعریف شد، اما نمی‌توان جریان غالب فرهنگی در این دوران به دلیل سرکوب سیاسی، ضعف مکانیزم‌ها و شاخص‌های فرهنگی و همچنین اقدامات فرهنگی حاکمیت را مشخص نمود.

در این دوران، عمده توجه حکومت پهلوی [دوم] که ناشی از مسئله عقب‌ماندگی بود، ایجاد یک بنیاد و اساس صنعتی بود و این کوشش در مرکز و شمال ایران تمرکز یافته بود. کردستان مانند بلوچستان و سایر مناطق سنی مذهب از جریان تمرکز اقتصادی و صنعتی دهه‌های ۶۰ و ۷۰ م. عقب ماند و عقب‌ماندگی بیشتری پیدا کرد. کردستان به حاشیه پیشرفت اقتصادی تبعید شده بود و نابرابری بین مناطق ایران و کردستان به‌طور چشم‌گیری روبه فزونی نهاد (مک‌داول، ۱۳۸۶؛ کوهی کمالی، ۲۰۰۳). فقدان داد و ستد بین مناطق دو سوی مرز، اقتصاد شبانی کردستان را نابود کرد در حالی که ایجاد انحصار دخانیات و سایر اقدامات مرکزگرا منطقه را به سوی اقتصاد مرکز می‌راند اما بیشتر در مقام یک مشارکت‌کننده حاشیه‌ای. سرمایه‌گذاری در مرکز و صنعت نفت منتهی به قطب‌گرایی شد، با این نتیجه که مناطق حاشیه‌ای پول کمتری نصیبشان می‌شد. طبیعی است که بین مرکز و مناطق پیرامون اختلاف سطح موجود باشد اما این اختلاف در اواسط دهه ۱۹۷۰ م. قابل توجه بود. در ۱۹۷۲ م. نسبت

¹ -Owen

² -Schulze

³ -Soleimani & Mohammadpour

⁴ - Van Bruinessen

کارگر صنعتی به کارگر کشاورزی در آذربایجان شرقی ۱ بر ۲/۶ بود. در کردستان این نسبت ۱ بر ۲۵ بود. هشتاد درصد جمعیت ایران مرکزی شهرنشین بود، در حالی که این درصد در کردستان ۲۵ بود. هشتاد درصد خانوارهای ایران مرکزی برای روشنایی از برق استفاده می‌کردند، در حالی که در کردستان کمتر از ۲۰ درصد برق داشتند. ۷۵ درصد خانوارهای ایران مرکزی از آب لوله‌کشی استفاده می‌کردند، در حالی که در کردستان درصد مردمی که از تأسیسات آبرسانی استفاده می‌کردند، ۱۲ درصد بود. بیش از ۶۶ درصد مردم ایران مرکزی باسواد بودند، در حالی که این نسبت در کردستان تنها ۳۶ درصد بود (مردها ۴۳.۸ و زن‌ها ۲۰ درصد) (آبراهامیان، ۱۳۸۹؛ مک‌داول، ۱۳۸۶). ضعف زیرساخت‌های شهری، کمبود مدارس و مراکز آموزشی، مطبوعات و روزنامه‌ها و... جامعه‌ی کردستان را در بسیاری از شاخص‌های توسعه‌ای محروم کرده بود (سجادی، ۱۳۸۱: ۴۱۱-۴۱۲؛ کوهی-کمالی، ۲۰۰۳). با این اوصاف، چرا در یک بستر توسعه‌نیافته -بستری که حکایت از ضعف شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دارد- امکان شکل‌گیری جریان‌هایی در بافت اجتماعی سیاسی کردستان ایران در وضعیت عقب‌ماندگی تاریخی^۱، که مورد بحث واقع شد- به وجود آمد. دیدگاه غالب در امر توسعه به معنای کلی، حکم می‌کند که سطحی از توسعه‌ی اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی برای شکل‌گیری جریان‌های سیاسی اجتماعی لازم است، پس چگونه است که در کردستان ایران در عین وضعیت توسعه‌نیافتگی، با شکل‌گیری و تعدد جریان‌ها [و به تبع تلاقی آنها] با هم مواجه هستیم؟ مفروضه‌ی بنیادین این پژوهش چنین است که تنها در دهه‌ی ۴۰ و ۵۰ شمسی/۶۰ و ۷۰ میلادی، بود که علی‌رغم وجود جریان ملی‌گرا با مولفه‌های مارکسیستی و رگه‌های اسلامی، جریان‌های مارکسیستی و جریان‌های اسلام‌گرایی -در عرصه‌ی اجتماعی سیاسی کردستان حضور یافتند. موقعیت تاریخی مهمی که سوار بر زمینه‌های تاریخی پیشین گردید و همزمان زمینه‌ساز تحولات بعدی شد. بنابراین، این پژوهش با تمرکز بر شکل‌گیری و تلاقی این سه جریان، در دهه‌ی ۴۰ و ۵۰ ش/۶۰ و ۷۰م، به دنبال یافتن پاسخ به پرسش اصلی پژوهش می‌باشد.

۲- پیشینه پژوهش

با توجه به حوزه‌ی پژوهش حاضر که در ساختار نظریه‌ی «جامعه‌شناسی تاریخی روابط بین‌الملل» قرار می‌گیرد، می‌توان به دو دسته‌بندی از پژوهش‌ها و کارهای صورت گرفته در این نظریه کلان اشاره نمود؛ دسته اول شامل آثاری هستند که به توسعه بخش‌های نظری جامعه‌شناسی تاریخی روابط بین‌الملل و همپوشانی آن با سایر نظریه‌ها می‌پردازند. دسته دوم شامل آثاری می‌باشند که با توجه به هستی‌شناسی متکثر جامعه‌شناسی تاریخی روابط بین‌الملل سعی دارند تا با اتصال سطوح داخلی و خارجی به تبیین و توجیه پدیده‌های سیاسی در سطح بین‌الملل بپردازند (زیبائی و همکاران: ۱۳۹۷). نظریه «توسعه ناموزون و مرکب» یکی از نظریه‌های حوزه‌ی جامعه‌شناسی تاریخی روابط بین‌الملل است که متأثر از بازخوانی و خوانش دوباره‌ی کارهای لئون تروتسکی^۲ (۱۸۷۹-۱۹۴۰) توسط نظریه‌پردازان دسته‌ی دوم است. مبانی نظری این پژوهش در این دسته جای می‌گیرد.

نظریه «توسعه ناموزون و مرکب» در اصل توسط لئون تروتسکی، برای تئوریزه کردن تجربه‌ی متمایز روسیه تزاری از مدرنیته و انقلاب سوسیالیستی ۱۹۱۷م. ابداع شد. اما در حدود یک دهه گذشته به عنوان یک برنامه تحقیقاتی رو به رشد در «روابط بین‌الملل»^۳ و جامعه‌شناسی تاریخی دوباره ظهور کرده است. این امر به طور انتقادی و خلاقانه در دو حوزه اصلی به کار گرفته شده است: ارائه یک پایه جامعه‌شناختی برای نظریه بین‌المللی برای غلبه بر شکاف مزمین بین شیوه‌های تحقیق جامعه‌شناختی و ژئوپلیتیک. به همین ترتیب، در جایگزینی رویکردهای رایج اروپامحور در علوم اجتماعی (انیواس و متین^۴، ۲۰۱۶).

مهم‌ترین اثر تروتسکی، که در دهه‌ی ۱۹۳۰ میلادی نگاشته شده است، تاریخ انقلاب روسیه (۱۳۹۳) است که وی در مقدمه کتاب، اینگونه کلیات «توسعه ناموزون و مرکب» را ترسیم می‌کند: «ناموزونیت، عمومی‌ترین قانون روند تاریخی، خود را به شدت در سرنوشت کشورهای عقب‌مانده نشان می‌دهد. زیر تازیانه ضرورت بیرونی، فرهنگ عقب‌مانده آنها مجبور به جهش می‌شود. از

¹ -Historical Lag

² -Trotsky, Leon (1932)

³ -International

⁴ -Anievas and Marin

قانون جهان‌شمول ناموزونیت قانون دیگری مشتق می‌شود که به دلیل فقدان یک مفهوم متناسب‌تر، می‌توانیم آن را قانون توسعه مرکب بنامیم» (تروتسکی، ۱۳۹۳: ۳).

با این برداشت کلی، می‌توان گفت که ایده توسعه ناموزون و مرکب به سه لایه درهم‌تنیده ناموزونیت تاریخی، تعدد و تکثر هستی‌شناختی و توسعه مرکب اشاره دارد (متین، ۲۰۱۳). مسلماً آنچه این نظریه را مورد توجه قرار داده است، کیفیت خاص چندگانه و تعاملی واقعیت اجتماعی است، دنیای انسان را برحسب چیزهای مختلف، با سرعت‌های مختلف، در مکان‌های مختلف به تصویر می‌کشد. این قسمت ناهمواری است. اما همه آنها به صورت موازی و در زمان واقعی اتفاق می‌افتند. این همزمانی به این معنی است که آنها همچنین می‌توانند با یکدیگر تعامل و ترکیب شوند تا اثرات ترکیبی و نتایج غیرخطی ایجاد کنند، خواه این نتایج اشکال اجتماعی جدید باشند یا خواه رویدادهای تاریخی منحصر به فرد.

به عنوان یک فرض هستی‌شناختی، نظریه «توسعه ناموزون و مرکب» این کیفیت تعدد تعاملی را به عنوان ذاتی جوهر جهان اجتماعی بیان می‌کند. همانطور که تروتسکی یک‌بار بیان کرد: «همه مسئله مربوط به همبستگی‌های عینی است». به عبارت دیگر، این که چه چیزی با چه چیزی تلاقی می‌کند. پس نظریه «توسعه ناموزون و مرکب» دیدگاهی اساساً دیالکتیکی از واقعیت ارائه می‌دهد. اما همچنین یکی از مواردی است که به نحوی خاص با موضوع روابط بین‌الملل مطابقت دارد. از این گذشته، طبق تعریف رویکرد روابط بین‌الملل، تلاش می‌کند تا دنیای انسانی متشکل از صورت‌بندی‌های اجتماعی متعدد با ویژگی‌های متفاوت را درک کند که با این وجود پیوسته با یکدیگر در تعامل هستند تا نتایج خاصی را ایجاد کنند. بنابراین، چه به دنبال علل جنگ (ها)، چه مذاکره بر سر توافق، چه گسترش هنجارهای جدید و چه ساختار نظام بین‌الملل به طور کلی، موضوع ما خود منطقی از روند را به ما ارائه می‌دهد که منحصر به فرد نیست بلکه چندگانه و تعاملی است. در این سطح اول نظریه «توسعه ناموزون و مرکب» شامل یک فرض هستی‌شناختی است که توجه ما را به طور خاص به آن منطبق فرآیند جلب می‌کند (روزنبرگ و همکاران^۱، ۲۰۲۲). اما تروتسکی این ناموزونیت را در تحلیل شیوه‌های متفاوت توسعه در زمان سرمایه‌داری همچون ساختار اجتماعی بشری تلقی می‌کند و به طور دقیق منظورش «از آن دقیقاً این بود که سرمایه‌داری درون دنیایی از جوامع همزیست با انواع و سطوح‌های متفاوت توسعه ظهور کرده بود» (روزنبرگ، ۲۰۱۶).

به هر حال، این امر ما را به سطح و ایده‌ای می‌کشاند که ناموزونیت در یک امر بین‌الملل [بین‌الجوامعی] اتفاق می‌افتد. «امر بین‌الملل آن بعد از واقعیت اجتماعی است که به طور خاص ناشی از همزیستی است که در آن بیش از یک جامعه وجود دارد» همزیستی به معنای حذف تفاوت‌های خاص میان جوامع نیست، بلکه تکثر اجتماعی تفاوت میان جوامع را مفروض می‌گیرد، چرا که توزیع توسعه اجتماعی در بیش از یک جامعه به آن امکان می‌دهد تا همزمان در مکان‌های مختلف شکل‌های متفاوتی به خود بگیرد. این امر جوامع را به تعامل وامی دارد که «منبعی از فرصت‌ها و تهدیدها است (همان: ۱۳-۱۵). اما نکته اساسی این است که جوامع [توسعه‌نیافته] چگونه درون این وضعیت توسعه می‌یابند. تروتسکی از هستی‌شناسی کلی خود در مورد ناهمواری و ترکیب، دو مکانیسم علی (در میان سایرین) را نیز به دست آورده است که نظریه «توسعه ناموزون و مرکب» را قادر می‌سازد تا چیزهایی را توضیح دهد که سایر نسخه‌های مارکسیسم قادر به توضیح آن نبودند: «شلاق ضرورت بیرونی»^۲ و «امتياز عقب‌ماندگی تاریخی»^۳. هر دوی این مکانیسم‌ها به طور تقلیل‌ناپذیری بین‌المللی هستند: آن‌ها نه از منطق سرمایه فی‌نفسه، بلکه از همزیستی چند شکل‌بندی اجتماعی در مقاطع مختلف رشدشان ناشی می‌شوند. تروتسکی از آنها برای توضیح تئوریک این موضوع استفاده کرد که چرا خط سیر تاریخی واقعی توسعه جهان سرمایه‌داری تا این حد از مسیر یک خطی‌تر پیش‌بینی شده توسط مارکس فاصله گرفته است.

¹ -Rosenberg, et al

² -Whip external necessity

³ -Advantage of Historical Lag

۳- روش پژوهش

به استناد پژوهش‌های اخیر که در مورد نظریه «توسعه ناموزون و مرکب» صورت گرفته، این نظریه فقط یک مبانی نظری برای تحقیق فراهم نمی‌آورد بلکه به یک روش تجربی تحلیل هم اشاره می‌کند. این روش با توالی اصطلاحات درونی خود ایده خلاصه می‌شود: ناموزونی، ترکیب، توسعه.

سیر روش‌شناختی در این نظریه، با توالی سه خط‌سیر قابل پیگیری است. «ما همیشه با ناموزونی شروع می‌کنیم. یعنی با مشخص کردن بازیگران متفاوت، تاریخچه‌ها، ظرفیت‌ها، دیدگاه‌ها و نیروهای اجتماعی درگیر در یک موقعیت معین. سپس به چگونگی ترکیب این عناصر مختلف با یکدیگر برای تولید منطق علی جدید نگاه می‌کنیم. در نهایت، عملکرد این منطق‌ها را دنبال می‌کنیم تا ببینیم تا چه اندازه پیشرفت‌ها (یا نتایج) خاصی را توضیح می‌دهند که می‌خواهیم بفهمیم. وقتی ما این توالی سه مرحله‌ای را برای یک موقعیت معین در نظام روابط بین‌الملل مشخص می‌کنیم، بلافاصله مشخصاً بین‌المللی آن را مشخص می‌کنیم و ردیابی می‌کنیم و بار دیگر آن را به موقعیت درونی چندگانه جامعه‌ای آن پدیده یا رویداد پیوند می‌دهیم» این یک روش بسیار متمایز در نظریه بین‌المللی است» (روزنبرگ و همکاران، ۲۰۲۲).

بنابراین در وهله اول، ناموزونیت توسعه‌ی کردستان ایران را نسبت به نظام بین‌المللی - سرمایه‌داری و دولت‌ملت‌سازی - از ابتدای دوران معاصر توصیف و تحلیل می‌کنیم. وضعیت اجتماعی، سیاسی اقتصادی و نوع مواجهه، چگونگی مواجهه نیروها و بازیگران عرصه‌ی اجتماعی - سیاسی در این وضعیت با تمرکز به دهه‌های ۴۰ و ۵۰ ش / ۶۰ و ۷۰، ملاک بررسی قرار خواهد گرفت.

در وهله دوم، چرایی و چگونگی تلاقی و ترکیب عناصر مختلف با یکدیگر برای تولید منطق علی جدید شکل‌گیری و توسعه جریان‌های اجتماعی - سیاسی در موقعیت تاریخی یادشده که در آن جریان‌های اجتماعی - سیاسی به نشر و نمو رسیده‌اند، خواهیم پرداخت. به عبارتی دیگر، به نوع جان‌ساز امر درونی و بیرونی و تعامل چندراستایی جامعه‌ی کردستان و جریان‌های آن با امر بین‌الملل به‌ویژه تغییرات و تحولات ایران و نظام جهانی خواهیم پرداخت. به این منظور که به مرکب بودن توسعه در کردستان و ترکیب آن با امر بین‌الملل دست می‌یابیم.

در وهله سوم، به عملکرد منطق‌های شکل‌گیری و توسعه‌ای که در آن جریان‌های اجتماعی - سیاسی نشو و نمو می‌یابند، خواهیم پرداخت. در این وهله، ما به عملکرد منطق توسعه در کردستان ایران با امر بین‌الملل که در آن جریان‌ها حادث می‌شوند، می‌پردازیم. اینکه منطق توسعه در این دوران به چه شکل و شیوه‌ای، دست‌اندرکار ساخت جامعه‌ی کردستان و ذیل آن، جریان‌های اجتماعی - سیاسی در کردستان ایران بوده است و چگونه عمل نموده است و چه منطقی بر جریان‌ها حاکم بوده است.

در نظر داشتن مفاهیم نظری توسعه ناموزون و مرکب با وضعیت تاریخی ایران و کردستان در این موقعیت زمانی به یک استدلال نظری، برآزش و قابلیت دفاع از نظریه مورد نظر در تحلیل جامعه‌شناسی تاریخی زمینه‌های شکل‌گیری جریان‌های اجتماعی - سیاسی کردستان ایران خواهیم پرداخت. دوره‌ی زمانی مهم اما تبعیت از عباس ولی (۲۰۱۹) فراموش‌شده‌ای^۱ که زمینه‌های توسعه‌ی سیاسی اجتماعی جریان‌ها در آن فراهم آمد.

برای اثبات اعتبار یافته‌ها، از اعتبار نظری برآمده از میزان انطباق آن با داده‌های تاریخی سود جسته می‌شود. در طرح‌های نظری، «اعتبار نظری»^۲، برای سنجش اعتبار یافته‌های پژوهش بکار می‌رود. اعتبار نظری، عبارت می‌باشد از میزان برآزش و قابلیت دفاع یک تئوری یا تبیین نظری با داده‌ها و متون (فیهجر^۳، ۲۰۰۸) بنابراین استفاده از داده‌های تاریخی مأخذ از مهمترین منابعی که به این دوران پرداخته‌اند، دستمایه‌ی کار تحلیل خواهد شد. گزینش این داده‌ها، منوط به انطباق آنها با رویکرد این پژوهش می‌باشد.

^۱ -The Forgotten Years of Kurdish Nationalism in Iran

^۲ - theoretical validity

^۳ -Fiejer

۴- تحلیل یافته‌ها

۴-۱- ناموزونیت توسعه‌ی کردستان ایران در وضعیت توسعه‌نیافتگی

آنچه در وهله‌ی اول می‌توان آن را مفروض گرفت اعلی‌رغم در نظر داشتن صورت‌بندی‌های گفتمانی مختلف و گاهاً متعارض، وجود اجتماعات ناهمگون و متکثری بوده که همزیستی را در کردستان پیش‌اسرمایه‌دارانه و پیشامدرن رقم زده بود. در این وضعیت تاریخی، شکل و مرزبندی اندیشه‌ها، مواضع و مسائل به حدی نبوده است که بتوان بر آن نام «جریان‌های اجتماعی-سیاسی»^۱ گذاشت. به عبارتی دیگر، تعدد و «چندگانگی جامعه‌ای»^۲ که حکایت از هستی‌شناسی ذاتاً متکثر داشت تعریفی روشن از این وضعیت می‌باشد. هستی‌ای اجتماعی که گروه‌ها، نیروها و مناسبات مختلف و چندگانه به آن شکل داده‌اند و به نظر نمی‌آید تفوق و برتری میان آنها قابل ردیابی [به طور واضح] بوده باشد. بنابراین می‌توان گفت کردستان ایران که از آن به عنوان مخزن ادیان، مذاهب و فرهنگ‌ها یاد می‌شود (عمرخالی، ۲۰۱۴، ۳)، حکم جامعه‌ای متکثر و چندگانه در درون خود داشته که همزمان درون یک رابطه بین‌الاجوامعی گسترده که خصیصه‌ی بارز آن، ناهمگونی و همزیستی بوده است، قرار داشته است. ناموزونیت تاریخی کردستان ایران با منطق توسعه‌ی سرمایه‌داری، در آنجایی شکل گرفت که مناسبات و شکل‌بندی اجتماعی آن زیر لوای ترکیب با الگوهای خاص سرمایه‌داری و دولت-ملت‌سازی منطبق گشت. پی بردن به این ترکیب، زاده‌ی مفهوم عقب‌ماندگی تاریخی است که به سبب آن، وضعیت و موقعیت کردستان ایران با آن قابل شناسایی می‌باشد. به‌طور مشخص، در این وضعیت، خاص بودن الگوهای توسعه‌ی سرمایه و دولت در منطقه به‌ویژه در ایران که در دولت پهلوی اول و به‌ویژه پهلوی دوم خود را نشان می‌دهد، منطق توسعه را تعریف می‌کرد. کوهی کمالی این منطق را «توسعه‌ی ناهموار»^۴ می‌نامد که این امر را شالوده‌ی توسعه‌ی ناسیونالیسم عقب‌مانده‌ی کرد نیز قلمداد می‌کند (کوهی کمالی، ۲۰۰۳). شاکله بنیادین این منطق جدید، افول سازوکارهای پیشامدرن سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و پیدایش سازوکاری مدرن با محوریت دولت ملت بود. این امر متعاقباً جهان‌بینی جدیدی را موجب شد که بیشتر مادیت آن مدرنیزاسیون آمرانه‌ی جوامع غیرغربی خاصه خاورمیانه به وقوع در تحولات و جوانب متفاوت- پیوسته بود (شولتسه، ۱۳۸۹: ۵۳).

«عناصر سازنده ملیت ایرانی متجدد عبارت بودند از زبان فارسی، نژاد آریایی، پیشینه‌ی مشترک تاریخی، میهن دوستی و شاه دوستی» (اکبری، ۱۳۸۴: ۲۵۰). این عناصر خصیصه‌ی حکومت پهلوی اول و دوم شدند؛ از طرفی دیگر در این صورت‌بندی گروه‌های قومی در مسیری قرار داده شدند که یا باید از طریق استیلای هژمونیک ادغام شوند و یا معرض طرد و انکار واقع می‌شدند (بنگرید به اتابکی، ۱۳۹۳). سیاست‌های فرهنگی در دوره پهلوی اول و دوم عملاً معطوف به حذف و طرد گروه‌های قومی بوده است. اما رویدادها و جنبش‌هایی که در سال‌های پس از انقلاب مشروطه و پس از به قدرت رسیدن رضاخان به وقوع پیوست گویای مقاومتی در برابر تجدد آمرانه‌ی برخاسته از سیاست‌های حاکمیتی در ایران بوده است (بنگرید به آبراهامیان، ۱۳۸۹؛ کوچرا، ۱۳۷۷؛ ولی، ۲۰۰۳). به زعم متین، انقلاب سفید شاه همچون مغلمه‌ای بود که او را وادار به اصلاحاتی کرد که بیشتر ناشی از ضرورت بیرونی بود. با این همه، تغییرات اساسی در ایران مدرن، کردستان ایران را هم دستخوش تغییرات کرد. همزمان با این امر، در کردستان ایران، تغییرات چندگانه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ناشی از مدرنیزاسیون تدافعی، در حوزه‌های اجتماعی جامعه‌گردی را نیز دگرگون ساخت (کعبی، ۲۰۲۱). انقلاب سفید به‌ویژه اجرای اصلاحات ارضی در کردستان سیستم فئودالی را دچار تغییر کرد، تمرکز قدرت در مرکز، ساختار سیاسی را برهم زد و اقدامات اجتماعی، آموزشی، بهداشتی و تبلیغاتی در سبب دانش و بهداشت و ... بنیاد جامعه عشیره‌ای و منزوی را درهم شکست (حسن پور، ۱۹۹۲؛ رعنائی، ۱۳۹۶؛ کعبی، ۲۰۲۱).

در این دوره، بافت سیاسی و اجتماعی کردستان ایران، از یک سو با نشانه‌هایی از انحلال مناسبات فئودالی (حسن پور، ۱۹۹۴)، کم‌رنگ‌شدن تصوف-کم‌رنگ شدن نقش شیوخ به‌ویژه شیوخ نقشبندی در بافت سیاسی اجتماعی و ظهور دگرگونی‌های اسلامی

1- Socio-political flows

2- Societal multiplicity

3- Omarkhali

4- Uneven Development

(احمدی و نمکی، ۱۳۹۵؛ زارعی مهرورز، ۱۳۹۴؛ مفیدی، ۲۰۱۵؛ عزتیار^۱، ۲۰۱۶)، تحولات ملی‌گرایی (انتصار، ۱۳۹۰؛ جلالی‌پور، ۱۳۸۵، کعبی، ۲۰۲۰؛ خسروی و همکاران^۲، ۲۰۱۶؛ رمانو، ۲۰۱۷؛ ولی، ۲۰۰۳) و ورود مردم به عرصه‌ی سیاست (ولی، ۲۰۱۱؛ ۲۰۱۹) عوامل مداخله‌ای همچون تشدید شهرگرایی (مک‌داول، ۱۳۸۳؛ جلائی‌پور و عبدالله‌پور، ۱۳۹۰) و مناسبات جدید بازار و سرمایه‌داری و منازعات حکومتی (بوزارسلان^۳، ۱۹۹۷؛ گانتر^۴، ۲۰۱۶؛ ولی، ۲۰۱۴) روبرو بوده است. از سویی دیگر، تحولات اقتصادی-اجتماعی دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ م. و اصلاحات ارضی و بهبود وسایل ارتباطی و مهاجرت کارگران و رشد جمعیت بود که نه تنها نظام قبیله‌ای را نابود کرد بلکه شرایطی را به‌وجود آورد که در آن شرایط قومیت به صورت عامل اصلی پیوستگی هویت کردهای ایران بدل گردید. اما این جریان تنها با سقوط خاندان پهلوی در ۱۹۷۹ م. امکان جلوه و بیان یافت (مک‌داول، ۱۳۸۶: ۴۲۵).

در این وضعیت، تحت تأثیر شرایط و سیاست‌های حکومت مرکزی [در دوره پهلوی دوم] ناموزونیت اقتصادی، اجتماعی کردستان به نسبت سایر نقاط ایران به بالاترین حد خود رسید. درک محرومیت نسبی برای کردها، این امکان را فراهم می‌آورد که مقایسه با دیگر مناطق ایران و بخش‌های جهان به‌ویژه مناطق کردنشین عراق و ترکیه بر احساس عقب‌ماندگی بیفزاید (کوهی‌کمالی، ۲۰۰۳). در این میان، ناموزونیت توسعه‌ای با سایر مناطق کردنشین در عراق و ترکیه بر یک ضرورت و امر بیرونی تأکید داشت. این ناموزونیت بیشتر از آنکه خود را در مولفه‌های اقتصادی بیابد، بر اهمیت توسعه‌ی آگاهی سیاسی و اجتماعی تأکید داشت. آگاهی سیاسی مبتنی بر ایده‌های جدید میان روشنفکران بخش‌های مختلف کردستان در هیئت انجمن‌ها، اتحادیه‌ها و روزنامه‌ها (لازاریف و دیگران، ۱۳۸۶؛ ولی، ۲۰۱۱)، و تأثیر کم و بیش قسمت‌های کردنشین کشورهای دیگر در آن بودند، بر روند فرهنگی و اجتماعی کردستان ایران، بهبود وضع خطوط مواصلاتی و ارتباطی مانند رادیو، راه‌ها و جاده‌ها، سوادآموزی (مک‌داول، ۱۳۸۶) و رشد سکولاریزاسیون ناشی از آن و به‌ویژه توده‌ای شدن افکار ناسیونالیستی و چپ (ولی، ۲۰۱۱)، به وجود آمدن قشر روشنفکر شهری که با اروپا-تبریز-تهران-عراق رفت آمد داشتند و پیگیر تحولات نظری و میدانی در سطح نظام بین‌الملل بودند (جوایده^۵، ۲۰۰۶)، کردستان ایران را در یک همزمانی ناهمزمان با بخش‌های ایران، مناطق کردنشین عراق و ترکیه و همچنین قرارگیری در بین قدرت‌های بزرگ جهانی مانند شوروی و بلوک غرب قرار داده بود که به سبب آن شلاق ضرورت بیرونی بر تارک جامعه‌ی کلاسیک و سنتی آن زده شد. بنابراین، همزیستی ژئوپولتیکی و تفاوت جامعه‌شناختی ویژگی اساسی ناموزونیت توسعه کردستان و البته هر جامعه دیگری می‌باشد. این ناموزونیت به خودی خود ترکیبی از فرصت‌ها و تهدیدات را برای کردها ایجاد کرده است که ناشی از بعد تعاملی بین‌الاجوامعی آن است و آن را در شکل‌گیری و تلاقی جریان‌های اجتماعی سیاسی در دو دهه‌ی ۴۰ و ۵۰/ش/۶۰ و ۷۰ م. نشان داده است.

۲-۴. چگونگی ترکیب عناصر مختلف با یکدیگر برای تولید منطق علی جدید شکل‌گیری و توسعه جریان‌ها

تغییرات و تحولات ساختاری در این دوران، ناشی از وضعیت ناموزون تاریخی‌ای بوده که منبعت از همزیستی همزمان تعاملی کردستان ایران با جوامعی که به لحاظ توسعه‌ای با آن ناهمزمان بوده‌اند، می‌باشد. اما سوال اینجاست که این «همزمانی‌های ناهمزمان»، در رابطه‌ای تعاملی چندراستایی با «امر بین‌الملل»^۶، که سازنده‌ی توسعه‌ای مرکب در تجربه‌ی شکل‌گیری جریان‌های اجتماعی-سیاسی گردیده است، چگونه در وضعیت پیش رو ممکن گشت؟ استدلال خواهد شد که این توسعه مرکب سبب «جانشین‌سازی»^۷ و ترکیب امر بین‌الملل [امر بیرونی] و امر درونی [ناهمگونی] جامعه کردستان [باهم] در یک رابطه تعاملی

1- Ezzatyar

2- Khosravi et al

3- Bozarslan

4- Gunter

5- Jwaideh

6- International

7- Substitution

چندراستایی گردیده که به موجب آن پویایی‌ها، ناموزونیت‌ها و تناقض‌های سیاسی- اجتماعی جدیدی در بافت جامعه‌ی گردستان در دوران مورد بحث را حادث شده است.

به عبارتی سراسرتر؛ تلاقی امر درونی جامعه ایران و به طور اخص کردستان ایران با امر بیرونی و بین‌المللی چگونه در این موقعیت اتفاق افتاد؟ جانشین‌سازی این دو امر چگونه در این بازده زمانی و موقعیت تاریخی محقق شد؟ و توسعه‌ی مرکب در این وضعیت به چه شیوه‌ای عمل کرده است و چگونه توانسته است جریان‌های سیاسی اجتماعی را شکل و بسط دهد؟ پاسخ به این پرسش‌ها، تلاقی امر درونی و بیرونی یا به تعبیری بهتر، روابط بین‌الملل را چگونه می‌توان در شکل‌دهی، گسترش و عرصه‌ی عمل جریان‌ها ارزیابی نمود. پاسخ در تشریح مفاهیم «شلاق ضرورت بیرونی» و «امتیاز عقب‌ماندگی تاریخی» ایران و کردستان نهفته است.

با نگاهی کلی به وضعیت آن دوران، شاهد پایان جنگ جهانی دوم و آغاز جنگ سرد بین بلوک شرق و غرب هستیم. در دوره‌ی مورد بحث، تازیانہ ضرورت بیرونی اقدامات ذکر شده در دوره‌ی پهلوی دوم، بیشتر بر تسلط قدرت مرکزی، غلبه بر «جاذبه‌ی کمونیسم»^۱ و پیروی از «اصول شش‌گانه مارشال» بود (متین، ۲۰۱۳). بحران اقتصادی و اجتماعی از ابتدای دهه‌ی ۱۳۴۱ ش. / ۱۹۵۱ م بر ایران سایه افکنده و پیامدهای اجتماعی و سیاسی ناشی از آن خطر تسلط کمونیست‌ها را بر کشور به وجود آورد. وضعیت و موقعیت تاریخی که در آن شاه، طرف کشورهای بلوک غرب را گرفته بود و سعی داشت براساس اصول شش‌گانه مارشال و دکترین ترومن^۲، کشور را از وضعیت توسعه‌نیافتگی برهاند. برنامه اصلاحی انقلاب سفید، نخستین گام عمده شاه در جدال برای تثبیت قدرت خویش بود (زونیس، ۱۳۷۰: ۲۲۴). قدرتی که به‌وسیله نفت، مقتدرانه‌تر می‌شد و مناسبات طبقاتی را برهم‌زده و استقلالی برای دولت قائل شده بود (متین، ۲۰۱۳). متین معتقد است که در دولت‌های اول و دوم پهلوی تا اوایل دهه‌ی ۱۹۶۰ م. بر یک سازش طبقاتی بین سلطنت، علمای شیعه، و بزرگ‌زمین‌داران بود. محمدرضا شاه پس از افزایش درآمدهای نفتی تلاش کرد تا حکومتش را از این مبنای طبقاتی بگسلاند که در نهایت منجر به سقوطش شد (متین، ۲۰۱۳). برندگان واقعی انقلاب سفید، نه کارگران و روستاییان و نه توده کارکنان دولت، بلکه کارفرمایان بلندپایه اداری، زمین‌داران، زمین‌خواران، پیمانکاران و کارخانه‌داران معینی بودند که ثروت‌های کلانی به چنگ آوردند. اصول ظاهری انقلاب سفید و نیت باطنی آنها، نه تنها نیازها و انتظارات آنها را برآورده نساخت، بلکه نتایج این برنامه اوضاع اقتصادی اجتماعی، سیاسی و فرهنگی آنها را نیز وخیم‌تر کرد (سوداگر، ۱۳۷۸: ۱۶۹-۱۷۸) و اسباب خیزش سیاسی- اجتماعی مردم ایران را فراهم آورد.

همگام با این اقدامات غالباً از بالا به پایین، که ناشی از یک تازیانہ ضرورت بیرونی در دوره پهلوی دوم بود، در کردستان ایران به دلیل نزدیکی به سایر مناطق کردنشین در عراق و ترکیه و متأثرشدن از تحولات آنها این تازیانہ، با ضربه‌ای شدیدتر بر پیکر جامعه‌ی توسعه‌نیافته و منزوی کردستان ایران وارد آمد. جریان‌های سیاسی اجتماعی کردستان ایران به تاسی از تحولات منطقه‌ای [به‌ویژه مبارزات کردها در ترکیه و عراق] و جهانی وارد منازعه با حکومت مرکزی برآمده بودند.

شورش کردهای عراق همزمان با اصلاحات ارضی بود، لذا طرح دوباره قیام کردها علیه حکومت می‌توانست ابزار مناسبی برای مالکان در دستیابی به اهدافشان باشد. به عبارت دیگر، مالکان تحت لوای تفکرات ناسیونالیستی به دنبال مبارزه با حکومت و بازداشتن آن از اجرای اصلاحات ارضی بودند (مرکز اسناد ریاست جمهوری، ۱۳۴۲؛ به نقل از رعنائی، ۱۳۹۶). همچنین می‌توان گفت که طرح اصلاحات انقلاب سفید و اصلاحات ارضی، هنگامی ارائه شد که جهان، شاهد رشد انقلابات و جنبش‌های مردمی بود. قیام جمال عبدالناصر، انقلاب کوبا، انقلاب مردم الجزایر و ویتنام و ... دولت‌های وابسته به آمریکا برای جلب نظر مردم و تقویت رژیم خویش با تشویق آمریکا به چنین اصلاحاتی روی آوردند تا اوضاع را تحت کنترل خود بگیرند. جریان‌ها در کردستان ایران تحت تأثیر این انقلاب‌ها و جنبش‌ها، پویایی بیشتری یافتند (حسن‌پور، ۱۹۹۴) و در عرصه‌ی سیاسی و ایدئولوژیکی گرایش به چپ و سوسیالیسم که داعیه‌ی حق تعیین سرنوشت را داشت، پیدا کردند. از انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ م. به بعد و با رهائی ملی خلق‌های تحت ستم روسیه تزاری نور امید را در دل خلق‌های تحت ستم جهان، از جمله کردها روشن شده بود. کردها در پیکار

^۱ -Out-appealing communism

^۲ -Truman doctrine

بخاطر آزادی و رهائی ملی در سیمای اتحاد شوروی پشتیبان خویش را می‌دیدند. در این برهه‌ی زمانه به دنبال حمایت‌های آمریکا از شاه و وابستگی هرچه بیشتر ایران - مظهر امپریالیسم و گرداننده‌ی نظم نوین جهانی- و اقدامات استعمارانه انگلیس در کردستان ایران و عراق، گرایش جریان‌ها به جنبه‌ی مبارزه با امپریالیسم بیشتر و متعاقباً موضع‌گیری در قبال حکومت مرکزی، شدیدتر گردید. این امر با تشدید قطب‌بندی جنگ سرد بیشتر شد و در پی آن جریان‌های ملی‌گرا و چپ تحت تأثیر احزاب و جریان‌های چپ و مارکسیست، مبارزات خود را علیه حکومت ادامه دادند. در این موقعیت از سویی، گرایش به افکار و آرمان‌های چپ در میان احزاب سیاسی متداول گردید و از سویی دیگر فعالیت کردهای عراق مزیت بر علت گرایش‌های شدید به چپ گردیده بود. تحت تأثیر موضع‌گیری‌ها و جهت‌گیری‌های فکری و ایدئولوژیک جریان ملی‌گرا- با رگه‌های مارکسیستی در قالب حزب دمکرات، یک رقیب جدی پیدا نمود که در قالب جریان مارکسیستی با مشی سیاسی کمونیستی و چپ رادیکال پا به عرصه‌ی اجتماعی سیاسی کردستان ایران گذاشت (ر. ک. ولی، ۲۰۱۹) به تعبیر کوهی‌کمالی (۲۰۰۳) «ناسیونالیسم شبانی در مقابل کمونیسم کردی»^۱ قرار گرفت. چپ رادیکال نوظهور از نظر سیاسی و ایدئولوژیک همگن نبود. اما گرایش‌های ایدئولوژیک متنوع در سمت چپ طیف سیاسی به زودی حول دو گروه متمایز، که هر یک دیدگاه متفاوتی از هویت و حقوق کردها در روند مبارزه برای سوسیالیسم در ایران داشتند، تثبیت شدند. گروه اول بر این باور بودند که مسئله کرد زابیده وضعیت فرودست کردها به عنوان یک اقلیت قومی تحت ستم در یک دولت سرمایه‌داری وابسته است و حل آن به شرایط و نتیجه مبارزه ملی برای سوسیالیسم در ایران به طور کلی بستگی دارد. اگرچه خودمختاری منطقه‌ای راه حل ترجیحی آنها برای مسئله کرد بود، اما آنها به شدت در مورد تعهد رهبری حزب دموکرات کردستان به آرمان عالی سوسیالیسم در ایران که برای آنها به طور جدایی‌ناپذیری با مقتضیات و نتایج ضدیتی در جریان بود، تردید داشتند. این گروه به زودی خود را در صفوف رو به رشد چپ رادیکال، به ویژه سازمان فدائیان خلق (سازمان فداییان خلق ایران) و حزب توده، به دلیل اختلافات ایدئولوژیک با رهبری حزب دموکرات کردستان بر سر طبقات، یافتند.

گروه دوم از نظر فرهنگی بزرگتر و نسبتاً منسجم‌تر بودند. اعضای آن در بیشتر موارد تعهد قوی‌تری به فرهنگ و هویت کردی نشان می‌دادند. اختلافات آنها با حزب دمکرات کردستان حول مسائل ایدئولوژیک بود، اما عمدتاً مربوط به اصلاح طلبی ادعایی بورژوازی و وفاداری به انقلاب شوروی بود، که آنها از دیدگاه مارکسیستی انقلابی آن را رد می‌کردند. بنابراین، مخالفت ایدئولوژیک با حزب دموکرات کردستان به اختلاف نظر در مورد ساختار طبقاتی و جهت‌گیری سیاسی حکومت اسلامی [بعد از انقلاب]، که آنها به طور گسترده با جناح سوسیالیست مسلط در رهبری حزب موافق بودند، گسترش یافت. بخش اعظم نسل جوان مردان و زنان کرد که به چنین دیدگاه‌هایی پایبند بودند، به زودی ستون فقرات کومله شورشگری زحمتکشان کردستان ایران (KSZKI) یعنی دومین سازمان سیاسی بزرگ کردها پس از حزب دمکرات کردستان در دوران انقلاب ایران را تشکیل دادند (ولی، ۲۰۱۹). این جریان، عقب‌ماندگی کردستان را ناشی از وضعیت سرمایه‌داری و امپریالیسم و وجود نابرابری طبقاتی بین مالکان و دهقانان می‌دانست و پاسخ این امر را تشکیل شورای سوسیالیستی قلمداد می‌کرد (نادری، ۱۴۰۱). آنها در کنار جریان‌های چپ در ایران- توده، پیکار و فداییان- مجاهدین- راه‌حل را در مبارزه با حکومت به عنوان مظهر و همگام امپریالیسم دانسته و آلترناتیوهای جدیدی برای جامعه ارائه نمودند. «شوراها [بنکه‌ها]» از مهمترین راه‌حل‌هایی بود که این گروه برای وضعیت ایران و کردستان در اوایل انقلاب ارائه داد که خود متأثر از جریان‌های مارکسیستی و چپ بود که در جاهایی که اندیشه‌ی چپ فعال- به‌ویژه مائویستی و کمونیسم انقلابی- بود - مانند آمریکای لاتین، چین- ارائه شده بود. به تعبیری می‌توان گفت جان‌نشین‌سازی ایده‌های چپ در کردستان، این ایده را در ذهن روشنفکران و فعالین چپ در کردستان پروانده بود. این در حالی بود که جریان ملی‌گرا در قالب حزب دموکرات، به‌ویژه بعد از کنگره سوم، شعار خودمختاری برای کردستان و دموکراسی برای ایران بود (کوهی‌کمالی، ۲۰۰۳؛ نادری، ۱۳۹۴). این امر با توجه به پیشینه‌ی مبارزات حزب دموکرات از زمان جمهوری کردستان

^۱ -pastoral nationalism vis-a-vis Kurdish communism

^۲ - بنکه (binke) در زبان کردی به معنی پایگاه، مقر و حوزه که به‌ویژه به پایگاه‌های محله‌ای اطلاق می‌شد و برای اولین بار شهر سنندج دوران اوایل انقلاب تاسیس شدند.

(۱۹۴۶/۱۳۲۵)، راه‌حل حق تعیین سرنوشت برای اقلیت‌های قومی [از جانب اندیشه چپ و شوروی] و مناسبات جهانی ناشی از اتخاذ حقوق اقلیت‌ها در سازمان‌های جهانی و تحت تاثیر تحولات جهانی مانند الگوبرداری از یوگسلاوی که همانند آن ایران نیز جامعه‌ای چندقومیتی است اتخاذ گردید (کوهی کمالی، ۲۰۰۳). همچنین کاهش آرمان‌گرایی ملی در کردستان و تبعیت از اتخاذ خودمختاری از جانب ملامصطفی بارزانی در مقابل حکومت وقت عراق (آیسه‌گول^۱، ۲۰۰۱)، اتخاذ این رویه را ممکن کرده بود. ناگفته نماند که این دو [جریان] نه تنها در امتداد خطوط ایدئولوژیک، بلکه خطوط بیوگرافی نیز از هم تا حدودی جدا می‌شدند. آنها نمایانگر توسعه جنبش کرد در مناطق مختلف کردستان در شرایط کاملاً متفاوت بودند. کومله عمده‌تأ در جنوب فعال بوده که کشاورزی همواره فعالیت عمده اقتصادی بوده است، در حالی که حزب دموکرات کردستان ایران با تأثیر بیشتر در سراسر کردستان، حضور غالب در کردستان شمالی و مرکزی داشته است، جایی که همبستگی اجتماعی همیشه زندگی اقتصادی ساکنان خود را تعیین کرده است. بنابراین رابطه بین ساختار اقتصادی کردستان و توسعه سیاسی آن نیز وجود دارد (کوهی کمالی، ۲۰۰۳). اصلاحات ارضی، بهبود وضع خطوط مواصلاتی و ارتباطی، سوادآموزی و مهاجرت تأثیر متفاوتی بر مناطق مختلف ایران داشت. مهاجرت در عین حال که در ایران مرکزی بیشتر در این جهت عمل می‌کرد که هویت محلی را به هویت کشور، در کل، نزدیک کند، در مردم حاشیه‌ای موجب شد که این مردم هویت روستایی یا قبیله‌ای را به سود «هویت قومی» کنار بگذارند. به این ترتیب در طی سال‌های ۱۹۶۰-۷۹م. قطع نظر از مبارزات و ناکامی‌های حزب دموکرات کردستان یک هویت توده‌ای کردی در ایران پدید آمد این خود آگاهی جدید کردی در اثر توجه مهاجران کرد به عقب‌ماندگی نسبی کردستان تشدید شد (مک‌داول، ۱۳۸۶). بدون شک با توجه به بافت عشیره‌ای جامعه کردستان، عدم رشد نیروهای مولد و فقدان طبقه کارگر و نبود فرهنگ تحزب نمی‌توان انتظار داشت که کردستان در مقایسه با مناطق نسبتاً رشدیافته‌تر ایران بستر مناسبی برای رسوخ اندیشه‌های مارکسیستی و جذب کارگران و دهقانان کردستان بوده باشد. با توجه به توضیحات ارائه شده تنها در دهه‌های ۴۰ تا ۶۰ ش. بود که اندیشه چپ، توده‌ای گردید و توانست در عرصه‌ی سیاسی اجتماعی حضور پررنگ داشته باشد. به جرات می‌توان گفت که گرایشات چپ بیشتر در قشر روشنفکران و تحصیل‌کنندگان جوانی که غالباً شهری و از خانواده مالکین بودند، نمایان بود. اما بعد از دهه‌ی ۴۰ ش/ ۶۰م. شاهد گرایشات دهقانان، کارگرانی که از زمین‌ها برکنده شده و در کارخانه‌جات و کارگاه‌های شهرهای صنعتی و بزرگ ایران کار می‌کردند و حتی زنانی که به دنبال تحقق حقوق خود در جامعه‌ی سنتی و مردسالار کردستان بودند. سرآبرشیدن نیروی کار فارغ‌شده از اراضی زراعی- به سبب کمبود زمین و کاهش سهم ناشی از ارث‌بری و کمبود ماشین‌آلات و بازار فروش محصولات- به سوی مناطق در حال صنعتی‌شده مرکز در این دوران، یکی از زمینه‌هایی شد که مسئله مواجهه با منطق جدید سرمایه و دولت را در ایران و کردستان ایران به‌وجود آورد و مبنایی توده‌ای برای گروه‌هایی سیاسی‌ای شد- مشخصاً حزب دموکرات کردستان ایران و حزب کومله- که از این زاویه اعاده‌ی حیثیت کنند و بر هواداران خود بیافزایند. در این دوران سیاست عمومی و مردمی شد و در قالب احزاب سیاسی، سندیکاها و اتحادیه‌ها و سازمان‌های مردمی خود را نشان داد (ولی، ۲۰۱۱؛ ۲۰۱۹). اما این دو [جریان] به دلیل ماهیت شهری بودن و طبقه‌ی مالک بودن رهبران سیاسی آنها، توانایی بسیج سیاسی روستاییان را نداشتند (اسپوستی، ۲۰۲۲). همچنین گرایشات چپ و سکولارانه و تا حدی ملی‌گرایانه این دو جریان، اسلام را به عنوان ابزاری سیاسی در وضعیت موجود کردستان به‌حاشیه رانده بود. این امر به‌ویژه مناطق جنوبی و به‌ویژه در شهرهایی که نفوذ مارکسیسم و کمونیسم مانند مریوان و سنندج بیشتر بود، مسئله‌مند شده بود.

در این بازدهی زمانی و مکانی جریانی دیگر، همزمان زیست اجتماعی سیاسی را تجربه می‌کرد که رفته رفته جهت‌گیری متفاوتی پیدا نمود. جریان اسلام‌گرا که از سال‌های اول دهه‌ی ۴۰ ش. در قالب واکنش‌های حکومتی و ذیل موج اسلام‌گرایی در جهان اسلام بیشتر در عرصه‌ی اجتماعی سیاسی رنگ و روی جریان به خود گرفت. اسلام‌گرایی در کردستان به مثابه‌ی یک گفتمان دینی همسو با ظهور گفتمان سیاسی تشیع در دهه‌ی ۱۳۴۰ شمسی، از سوی احمد مفتی‌زاده، تولد یافت. پیش‌تر، اسلام در میان کُردها در شکل محافظه کار خود، همسو با ناسیونالیسم کردی بود. پس از دهه‌ی ۱۳۴۰ ش. بود که ناسیونالیسم کردی، پیوند

^۱ -Ayşegül

آشکارش را با اسلام از دست داد، به نحوی که تمامی سازمان‌های فرهنگی و احزاب سیاسی گردی که سر برآوردند، سکولار و چپ بودند (کچوییان و خسروی، ۱۳۹۱: ۴۰؛ عزت‌یار، ۲۰۱۶: ۱۷). عزت‌یار معتقد است که دلیل این امر ناتوانی این هویت در برآورده نمودن نیازهای جدید ناسیونالیسم کردی در کنار ناسیونالیسم‌های دیگر بوده است (عزت‌یار، ۲۰۱۶: ۳۶). این امر همزمان با روی‌گردان احمد مفتی‌زاده [رهبر مکتب قرآن] با جریان ملی‌گرا در قالب حزب دموکرات کردستان ایران بود که همگام با گرایش حزب به چپ توده‌ای به‌ویژه از کنگره سوم به بعد بود (همان، ۴۰).

با ظهور اسلام‌گرایی در دهه ۱۳۴۰ ش.، اسلام رنگ و بوی سیاسی به خود گرفته و نقد از اسلام صوفیانه در قالب مخالفت با شیوخ نقشبندی و قادریه که دو طریقت اصلی و مهم در کردستان از زمان قاجار بوده‌اند، شکل گرفت. در این دوران نمی‌توان از حضور پررنگ اسلام صوفیانه در قالب طریقت‌ها و افراد سرشناس، به‌ویژه شیوخ نقشبندی در عرضه اجتماعی و سیاسی غافل بود که پیوندی عمیق با حکومت و شخص شاه داشتند که این امر به عنوان نقطه مانور احزاب و جریان‌ها برای مقابله با آنها شد. برای نمونه می‌توان به مبارزات این جریان‌ها با گروه رزگاری تحت فرمان شیخ مادح نقشبندی پسر شیخ عثمان نقشبندی در منطقه هورامان اشاره نمود.^۲ اما آنچه که در این موقعیت مهم جلوه‌گر می‌کند ورود اسلام سیاسی به کردستان از دو جبهه‌ی کردستان عراق و مرکز ایران بود.

موج اول اسلام‌گرایی [بنیادگرایی اسلامی] از ۱۹۲۸ م. با افول آرمان‌ها و شکست دولت‌های ملی-سکولار در جهان اسلام [بکارگیری این کلمه به تبعیت از شولتسه می‌باشد] و توسط جریان اخوان‌المسلمین در مصر شروع شد و دیری نپایید که به تدریج نفوذش اغلب کشورهای اسلامی را فراگرفت. تحت تاثیر این جریان در مصر گروه‌هایی تشکیل شدند «الفنیه العسکریه»، «تکفیر و الهجره»، و «جماعت مسلمانان» که بعد از زمامداری ناصریم بود. در پاکستان گروه «جماعت اسلامی» به رهبری مولانا ابوعلا مدوودی که به دلیل اعلام استقلال پاکستان بر ضد آن ایستاد و به حمایت ژنرال زیال‌الحق برای اسلامی کردن کشور پرداخت. در ایران اما به عنوان پیش‌تازترین جریان اسلام اسلامی (اسپوزیتو و وال، ۱۴۰۰)، در سایه شعار «بازگشت به اصل»، که از جانب روشنفکران دینی و سکولار ارائه شد به عنوان بدیلی برای حکومت در جهان اسلام و به‌یژه ایران اتخاذ گردید (راهنما، ۲۰۰۰) و نتیجه آن را می‌توان در انقلاب ۵۷/۷۹ م. دید.

جریان اسلامی در کردستان ایران به دلیل وضعیتی که تشریح شد، تا پایان دهه‌ی ۵۰/۷۰ م. مجال عرضه نداشت. جریان اسلامی در ایران و کردستان [ایران] تنها در موج دوم اسلام‌گرایی که نمونه‌ی اعلا‌ی آن در انقلاب اسلامی ایران جلوه‌گر شد، قابل ردیابی است. این جریان ظهور و شکل‌گیری خود را به ساله‌های ۴۰ ش / ۵۰ م. برمی‌گرداند. اما اسلام سیاسی در کردستان ایران دیرتر به تدریج وارد عرصه‌ی اجتماعی سیاسی شد که آن هم متأثر از دو جبهه‌ی کردستان عراق و جریان اسلام سیاسی در ایران بوده است. به تبعیت از *البازیانی* می‌بایست اذعان نمود که بین اندیشه سیاسی کردی و ایجاد سازمان‌های سیاسی کردی تمایز قائل شد. او معتقد است که اندیشه سیاسی اسلامی کردی مقدم بر تشکیل سازمان‌های سیاسی کردی بوده است و این را می‌توان در جنبش‌های شیخ عبیدلله نه‌ری، شیخ سعید پیران و شیخ محمود حفید و شیخ عبدالسلام بارزانی دید. همچنین به آشکارا این تمایز در اندیشه و آثار اندیشمند نوگرای اسلام‌گرای کردی، سعید نورسی (۱۸۷۶-۱۹۶۰) مشاهده می‌شود (البازیانی، ۲۰۱۱). سیولی (۲۰۱۱) معتقد است که آشنایی کردها در عراق که با تشکیل دو حزب «حیزیبئیسلامی کورد» و «پارتی ئیسلامی کورد» و در واکنش به استقلال عراق در سال ۱۹۲۱ انجام گرفت، سبب ورود این تفکر در میان کردها گردید. اسلام سیاسی به طور آشکار توسط حزب اسلامی عراق (۱۹۶۰) که شاخه‌ای از «برادران مسلمان» بود، به کردستان عراق رسید و با

^۱ - تا قبل از آن مفتی‌زاده در تهران نماینده حزب دموکرات کردستان ایران بود.

^۲ - به دلیل عمر کوتاه، دامنه‌ی فعالیت محدود و همچنین ناتوانی در پیشبرد اهداف، این گروه کمتر در مطالعات مورد توجه واقع شده است. همچنین در این رابطه می‌توان به گروه خبات (گروهی اسلامی با گرایش ملی‌گرایانه و مارکسیستی) اشاره نمود.

^۳ -Rehnema

^۴ -Al-Baziani

تشکیل «جامعه‌الثاداب اسلامی» (۱۹۴۶) و جماعت آزادی فلسطین (۱۹۴۹) فعالیت‌های آنان بیشتر و تأثیراتشان در فضای اجتماعی سیاسی نمایان‌تر گردید (سیولی به نقل از وان برونسن، ۲۰۲۱).

تحت تأثیر این جریان‌ها، کردستان ایران نیز بی‌نصب نماند اما به دلیل اوضاع سیاسی، اندیشه‌ی اسلامی تا اواخر دهه‌ی ۵۰/۶۰م. نتوانست عرض اندام کند (خسروی و همکاران، ۲۰۱۶) با کاهش نفوذ شیوخ و اقدامات سیاسی آنها همچون تشکیل گروه رزگاری و خبات، گسترش اندیشه‌های چپ و کمونیستی و مقابله با اسلام، ضعف جریان ملی‌گرا و گرایش شدید به افکار چپ در میان سران آنها، از یک‌سو، و آشنایی محصلان و نوگرایان دینی در کردستان با جریان‌های اسلامی به‌ویژه جریان‌های اسلامی در ایران و متأثر از اندیشمندان آن زمان همچون شریعتی، متأثر و واکنش در برابر پیروزی اسلام شیعی در مرکز، جریانی جدید اسلامی سربرآورد که خود را در «مکتب قرآن» و «شورای شمس» نشان داد. این گروه که «حکومت شورایی [اسلامی]» را شکل اصیل حاکمیت و دوازده‌ده‌های جامعه اسلامی می‌دانست، (بنگرید به مفتی‌زاده، ۲۰۲۰) خود را در برابر دو جریان رقیب قرار داد که از اوایل تا اواخر دهه‌ی ۶۰/۷۰م. در یک بستر اجتماعی سیاسی به تلاقی رسیدند. تا پیش از آن جریانی که به دنبال بازگشت به خلافت اسلامی باشد در کردستان ایران وجود نداشته است، (عزت‌یار، ۲۰۱۶) اما تنها در این دهه است که مکتب قرآن به عنوان اندیشه‌ی سیاسی اسلامی نوگرا (در سال ۱۹۶۴ با آزاد شدن احمد مفتی‌زاده)، شروع به فعالیت در عرصه‌ی سیاسی اجتماعی به طور آشکار کرد و در سال ۱۳۵۶ش/۱۹۷۸م موجودیت خود را اعلام نمود (خسروی و همکاران، ۲۰۱۶؛ شریعتی مزینانی و ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۶). بدین ترتیب جریان اسلام‌گرا با داعیه‌ی جدید و مسیر فکری تازه، وارد عرصه‌ی اجتماعی سیاسی کردستان شد و منازعات و مناسبات جدیدی را شکل داد.

۳-۴_ عملکرد منطق‌های شکل‌گیری و توسعه جریان‌های اجتماعی سیاسی

همواره دو عامل اصلی در تاریخ معاصر کردستان را تعیین کننده بوده‌اند؛ خشونت «هویت» حاکم که دولت‌های سرزمینی مدرن در ایران، عراق و ترکیه آن را اعمال می‌کردند و توسعه‌ی سیاسی و ایدئولوژیک جنبش‌های گُردی. برهم‌کنش پیوسته‌ی این دو عامل، در دگرگونی‌های مفهومی و توسعه‌ی گفتمان تاریخی بازتاب کرده است (ولی و دیگران، ۱۳۹۸). دیدگاه اول همراستا با منطق و مکانیزم سرمایه‌داری در این کشورها عمل کرده است و توانسته است ناسیونالیسم کردی را تضعیف نماید. همگام با این عامل، توسعه‌ی سیاسی و ایدئولوژیک جنبش‌های گُردی پاسخی به این امر بوده است.

در پی این وضعیت، در کردستان ایران، جریان ملی‌گرای، زودتر و به دلیل غلبه‌ی گفتمان ملی‌گرای در منطقه [با رگه‌های مارکسیستی-اسلامی]، غالب گشت و تا مدتی [دهه‌ی ۴۰ ش. ۵۰م] تنها داعیه‌دار عرصه‌ی سیاسی کردستان ایران بود. روند این جریان را می‌توان در شورش‌ها و قیام‌های من‌جمله شورش شیخ عبیدالله نه‌ری (۱۸۷۹-۱۸۸۰)، در حرکت سمکو (۱۹۱۹-۱۹۲۲)، تشکیل جمعیت احیای کرد (۱۳۲۱/۱۹۴۲) و مهم‌تر جمهوری کردستان (۱۳۲۴/۱۹۴۶)، دید. جمهوری‌ای که «چهره ژانوس‌گونه با ترکیب نیروهای مدرن و روابط اجتماعی پیشاسرمایه‌دارانه‌اش سازوکارهای شکل‌گیری و فروپاشی حاکمیت سیاسی آن را توضیح می‌دهد» (متین و محمودی، ۲۰۲۳). «جمهوری مهاباد [کردستان] در گفتمان و تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی گُردها نقش محوری دارد، زیرا اغلب به عنوان تنها نمونه خودگردانی گُردها در طول قرن بیستم نشان داده می‌شود» (ولی، ۲۰۱۱) و ناسیونالیسم مبتنی بر قومیت گُردها نخستین بار در میان گُردهای ایران جلوه‌گر شده است (مک‌داول، ۱۳۸۳: ۳۹۵). با این حال می‌توان گفت، جریان ملی‌گرا گرچه گزاره‌های گفتمانی مارکسیستی و اسلامی را با خود به یدک می‌کشید (بنگرید به اساسنامه ژ.ک و برنامه‌ها و قوانین جمهوری کردستان در ۱۱ ماه حکومت) اما در صورت‌بندی نهایی داعیه‌دار حق ملی کردها در عرصه‌ی سیاسی اجتماعی بود. در کردستان ایران، به‌ویژه بعد از جنگ جهانی اول و دوم، این جریان داعیه‌دار عرصه‌ی اجتماعی-سیاسی کردستان شد، به‌طوری که ملی‌گرای با تلاقی مارکسیسم و درآمیختگی اسلام جای خود را به ملی‌گرای سکولار-مارکسیسم داد. این امر روند غالب جریان‌ها و احزاب [چه در ایران و عراق و چه در ترکیه و سوریه] شد و عرصه را برای گفتمان‌های رقیب تنگ‌تر نمود (بوزارسلان، ۱۹۹۷)

اما در دهه‌ی ۴۰ ش/ ۶۰ م. به بعد با پیچیده‌شدن مناسبات نظام جهانی و تشدید قطب‌بندی بلوک شرق و غرب و ضعف در جریان ملی‌گرا در قالب حزب دمکرات ناشی از فشار حکومتی و دو دستگی سران آن و امتناع بارزانی از حمایت دمکرات کردستان ایران و حتی ضدیت با آن برای جلب حمایت شاه ایران (کوهی کمالی، ۲۰۰۳؛ بختیاری، ۲۰۱۴؛ ولی، ۲۰۱۹)، نتایج سرکوب شورش دهقانان مکریان، ۱۳۳۱-۱۳۳۲ ش/ ۱۹۵۲-۱۹۵۳ م. موضع‌گیری دوسویه سران حزب دمکرات در مقابل مالکین (رعنایی، ۱۳۹۶؛ کوهی کمالی، ۲۰۰۳؛ حسن‌پور، ۱۴۰۰) از یک طرف و کاهش آرمان‌گرایی و شکست دولت‌های ملی‌گرا- سکولار در خاورمیانه که همراستا با نقدها به دولت رفاه در اروپا و زمینه‌های شکل‌گیری دولت‌های نئولیبرال بود، از سویی دیگر، تا حدی بر آرمان‌های ملی‌گرایانه در کردستان تاثیر گذاشت و جبهه‌ی گرایش‌ها چپ در عرصه‌ی اجتماعی سیاسی پرننگ‌تر گردید.

شکست ملی‌گرایان در ایران در پی کودتای ۱۳۳۲، تداوم حاکمیت شاه دوره‌ای از رخوت را ایجاد و این امر سبب کاهش فعالیت‌های سیاسی حزب دمکرات گردید و متعاقباً بر گرایش به چپ افزود (ولی، ۲۰۱۹). در این دوران، عضویت بلوک ضد امپریالیستی به رهبری اتحاد جماهیر شوروی در صحنه بین‌المللی مترادف با مبارزه برای سوسیالیسم در صحنه ملی تلقی می‌شد. اعتقاد بر این بود که هر دوی آنها نفی دیالکتیکی روابط استثمار و سلطه برخاسته از پویایی ساختاری سرمایه‌داری جهانی بودند که در خصلت پرولتاریای دولت شوروی گرد آمده بودند. گروه کوچکی از فعالان کرد، نه تنها به عنوان یک استدلال سیاسی، بلکه به عنوان یک اصل اعتقادی، شدیداً به حقیقت این دیدگاه اعتقاد داشتند. آنها اغلب نه تنها برای توجیه تصور شوروی از جنگ سرد، دیدگاه جهانی دوقطبی به رهبری دو نیروی متخاصم سرمایه‌داری و سوسیالیسم که برای برتری رقابت می‌کنند، استناد می‌کردند، بلکه برای حمایت از اعتقاد مشترک خود مبنی بر اینکه سوسیالیسم پیش‌نیاز دموکراتیک حل مسئله کرد در ایران است اما، در حالی که گفتمان توده از این استدلال برای توجیه اطاعت کورکورانه خود از اتحاد جماهیر شوروی استفاده می‌کرد، ناسیونالیست‌های نوپای مارکسیست‌گرا آن را برای پاسخگویی به تبعیت خود از خط توده در عرصه سیاسی ایران به کار گرفتند (ولی، ۲۰۱۹). در این هنگام، رو آوردن کردهای عراق به محمدرضاشاه برای جلب حمایت او در مقابل حکومت عراق مزید بر علت کاهش نفوذ و فعالیت حزب دمکرات- به عنوان هم‌پیمان و هم‌موضع- در قالب جریان ملی- مارکسیستی شد. در مقابل این دو جریان اسلام‌گرا، با داعیه‌ی جدید و متأثر از تحولات جریان‌های درونی و بیرونی بر بافت اجتماعی سیاسی کردستان ایران ظاهر شد. بنابراین عملکرد منطق‌های شکل‌گیری و توسعه جریان‌های اجتماعی سیاسی را باید نه بر اساس تغییرات درونی یا بیرونی کردستان ایران در دوره‌ی مورد بحث جستجو نمود بلکه باید قائل به یک تعامل چندراستایی بین این امور با امر بین‌الملل بود. منطقی که ریشه در تضادها، کشمکش‌ها و تناقض‌هایی دارد که زیست مشترک و در عین حال جهت‌گیری متفاوتی را برای جریان‌ها رقم زده بود. زیستی که زاده فشار و ضرورت بیرونی و امتیاز عقب‌ماندگی کردستان نسبت به جاهای دیگر بود.

بنابراین باید منشاء پروژه‌های جایگزین و رقابتی ملت‌سازی که جریان‌های مارکسیستی و اسلامی در کردستان ایران دنبال کرده‌اند را در این عملکرد منطق‌های شکل‌گیری و نحوه‌ی توسعه این جریان‌ها در بافت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی کردستان جستجو کرد. تعدد و کثرت فرهنگی اجتماعی جامعه‌ی کردستان ایران به نحوی زیربنای تعدد و کثرت سیاسی نیز بوده است. با توجه به تغییرات و تحولات جامعه کردی در دوره‌ی مورد بحث می‌توان نمود آن را در بسترهای فرهنگی نیز یافت. به این شیوه که جریان‌ها، هر یک بر یک بستری فرهنگی تاکید داشته که غالباً و گاه‌ها بر ابعاد از فرهنگ جامعه‌ی کردی تاکید داشته است. برای نمونه، جریان ملی، بیشتر بر فرهنگ کورده‌واری و سنت‌های آن تاکید داشت و آن را به مقولات هویت ملی پیوند می‌داد. دیگر جریان‌ها نیز با تاکید بر این فرهنگ، ابعادی را در گفتمان سیاسی خود صورت‌بندی می‌کردند که با دیگر عناصر آن گفتمان بتواند درآمیزد.

همچنین می‌توان گفت که «تغییر روابط قدرت در جامعه کردی باعث توسعه و تنوع پروژه‌های ناسیونالیستی بدیل شد که نفوذ آنها به ظرفیت آنها برای بیان سیاسی منافع و خواسته‌های بخش‌های مختلف جامعه کردی متکی بود» (اسپوستی^۱، ۲۰۲۲). تغییراتی که ناسیونالیسم کردی را با چالش روبرو ساخت (کچوییان و خسروی، ۱۳۹۱؛ خسروی و همکاران، ۲۰۱۶) که تا اکنون

1- Esposti

دوام دارد و چندگانگی جامعه‌ای که از آن بحث شد، خصیصه‌ای دائمی در تاریخ کردستان شد. خصیصه‌ای که در تاریخ معاصر، رنگ و بوی جریان به خود گرفت و در تار و پود بافت اجتماعی-سیاسی کردستان ایران رخنه کند.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

سال‌های آخر دهه‌ی ۵۰ و اوایل دهه‌ی ۶۰ ش/ ۶۰ و ۷۰ میلادی، همگام با وقوع انقلاب ۵۷ ش/ ۱۹۷۹ م، با تشدید فعالیت‌های دموکرات کردستان ایران و با اعلام رسمی موجودیت گروه‌های سیاسی اجتماعی-به‌ویژه کومله و مکتب قرآن-برآمده از این جریان‌ها و سیاسی‌تر شدن آنها، برهه‌ای رقم خورد که به سبب آن این جریان‌ها به یک نقطه تلاقی [به تعبیری نقطه صفر تاریخی] رسیده‌اند که پدیده‌ای متمایزی در کردستان ایران [و به تبع در کل ایران] به شمار می‌آید. موقعیتی که بعد از سی و سه سال امکان تحقق یافت. بعد از ۱۹۴۶ م- تحت تأثیر روندهایی که به انقلاب ایران انجامید، زیست و تجربه‌ی مشترک در بافت سیاسی اجتماعی کردستان ایران رقم خورد که علی‌رغم جهت‌گیری متفاوت جریان‌ها بود. تنوع ایدئولوژیک و پویایی‌های تضاد در کردستان ایران چندان بود که همبسته‌نمودن آن در قالب یک جریان، حتی‌الامکان تا دهه‌ی ۴۰ و ۵۰ ش/ ۶۰ و ۷۰ م. کاری عبث می‌نماید.

تلاقی این جریان‌ها نیز در یک وضعیت ناموزونی از توسعه‌نیافتگی کردستان به نسبت مکانیزم‌های سرمایه‌داری و دولت-ملت‌سازی در ایران بوده است. خاص بودن الگوهای توسعه‌ی سرمایه‌داری و دولت در منطقه و خاصه در ایران زمان پهلوی اول و به‌ویژه پهلوی دوم، لحاظ ساختاری امکان‌های توسعه اقتصادی-اجتماعی را از کردستان سلب نموده بود. همین امر تحت تأثیر امر توسعه به معنای کلی و ضربه‌های مهلک شلاق ضرورت بیرونی ناشی از جنگ‌های اول، دوم جهانی و جنگ سرد و قطب‌بندی ناشی از آن و متعاقب آن دولت‌ملت‌سازی و پیرامونی کردن کردستان به شکل‌گیری و در نهایت تلاقی جریان‌ها در بستر جامعه‌ی عقب‌مانده انجامید. در وضعیت وقوع انقلاب ۵۷ ش. ۱۹۷۹ م. تلاقی این سه جریان در بافت اجتماعی سیاسی کردستان ایران، یک زیست مشترک با جهت‌گیری سیاسی [تا حدی] مشخص را شکل داد که می‌توان گفت این تلاقی را زاده‌ی امتیاز عقب‌ماندگی کردستان ایران در وضعیتی دانست که ترکیب و جانشینی «همزمانی‌های ناهمزمان» را در کردستان امکان‌پذیر ساخت. ترکیب امر بین‌الملل با امر درونی کردستان که خصیصه‌ای بارز آن را می‌توان در تعدد جریان‌ها و تلاقی آنها در این دو دهه مشاهده نمود. بدین ترتیب، منطق شکل‌گیری جریان‌های اجتماعی-سیاسی در کردستان ایران نه با ارجاع به تغییرات درون/ بیرونی جامعه کردستان، بلکه از یک سو براساس تعامل و همزیستی آن با جوامعی شکل گرفت که به لحاظ توسعه‌ای با کردستان ناهمزمان بودند و همزمان نیز تغییرات و تأثیرات آنها کردستان را درنوردید. از سویی دیگر، جانشین‌سازی و خصلت مرکب بودن این وضعیت برای کردستان ایران، در دگرگون‌شدن زمینه، شرایط تعامل و سازماندهی اجتماعی سیاسی که شامل بازآرایی رابطه میان قلمرو و فضای اجتماعی-اقتصادی و سیاسی در این دو دهه سبب امکان‌پذیری شکل‌گیری و تلاقی جریان‌ها در یک بستر توسعه‌نیافتگی گردید.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تأمین شد.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

منابع

- آبراهامیان، پرواند. (۱۳۸۹). *ایران بین دو انقلاب از مشروطه تا انقلاب اسلامی*، ترجمه کاظم فیروزمن و حسن شمس‌آوری و محسن مدیر شانه‌چی، تهران: نشر مرکز.
- اتابکی، تورج. (۱۳۹۳). *تجددآمرانه جامعه و دولت در عصر رضاشاه*، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
- اسپوزیتو، جان و وال، جان. (۱۴۰۰). *کتاب جنبش‌های اسلامی معاصر (اسلام و دموکراسی)*، ترجمه شجاع احمدوند، تهران: نشر نی.
- اکبری، محمدعلی. (۱۳۸۴). *تبارشناسی هویت جدید ایرانی*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- انتصار، نادر. (۱۳۹۰). *سیاست‌گردها در خاورمیانه*، ترجمه عرفان قانع‌فرد، انتشارات علم.
- بختیاری، اسماعیل. (۲۰۱۴). *نگرشی تاریخی بر جنبش مسلحانه‌ی ۱۳۴۶-۱۳۴۷ کردستان (مکریان) در رژیم شاه*، سلیمانیه، نشر چوارچرا.
- بلوریان، غنی. (۱۳۹۴). *ثاله کوک (خاطرات غنی بلوریان از رهبران حزب دموکرات کردستان)*، رضا خیری مقدم، انتشارات رسا، چاپ سوم.
- تروتسکی، لئون. (۱۳۹۳). *تاریخ انقلاب روسیه*، ترجمه سعید باستانی، چاپ سوم، تهران: انتشارات نیلوفر.
- جلائی‌پور، ج.، عبدالله‌پور، ج. (۱۳۹۰). *تمایز شهرگرایی از شهرنشینی: بررسی شهرگرایی در مناطق کردنشین ایران*، با تأکید بر شهر سردشت. *مسائل اجتماعی ایران*. ۱۳۹۰؛ ۲ (۱): ۳۷-۷.
- جلایی‌پور، حمیدرضا. (۱۳۸۵). *فراز و فرود جنبش کردی (۱۳۵۷-۱۳۶۷)*. *فصلنامه مطالعات ملی*، ۷ (۲۶).
- حسن‌پور، امیر. (۱۴۰۰). *شورش دهقانان مکریان، ۱۳۳۱-۱۳۳۲* ش/ ۱۹۵۲-۱۹۵۳ م، مجموعه: *کتاب ایران نامگ*، کتاب ۱۱، تورنتو، ناشر: کتاب ایران نامگ.
- رعنایی، شهین. (۱۳۹۶). *اصلاحات ارضی در استان کردستان*، تهران، انتشارات شیرازه.
- زارعی مهرورز، ع. (۱۳۹۴). *بررسی تأثیرات سیاسی و اجتماعی طریقت‌های کردستان در آغاز سده بیستم. تحقیقات تاریخ اجتماعی*، ۹ (۵)، ۶۵-۸۲.
- زونیس، ماروین. (۱۳۷۰). *شکست شاهانه: ملاحظاتی درباره سقوط شاه*، ترجمه اسمعیل زند، بتول سعیدی، تهران، نشر نور.
- زیبائی، م.، سیمبر، ر. و جانسیز، ا. (۱۳۹۷). *جامعه‌شناسی تاریخی روابط بین‌الملل چارچوبی نظری برای تحلیل نظم فراملی. پژوهش‌نامه ایرانی سیاست بین‌الملل*، ۶ (۲)، ۸۳-۱۰۸. DOI: 10.22067/jipr.v6i2.64992
- سجادی، عبدالحمید. (۱۳۸۱). *ایلات و عشایر کردستان*، سنج؛ انتشارات دانشگاه کردستان.
- سوداگر، محمدرضا. (۱۳۷۸). *رشد روابط سرمایه‌داری در ایران: (مرحله گسترش) ۱۳۴۴-۱۳۵۷*، تهران، ناشر: فرزین.
- شریعتی‌مزیانی، سارا و ابراهیم زاده، سامان. (۱۳۹۶). *مکتب قرآن؛ مؤمنانی در نوستالژی «امت»؛ مطالعه موردی کردها در ایران*. *فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران*، ۱۰ (۳)، ۷۹-۹۹. <https://doi.org/10.22631/jicr.2017.935.1785>
- شولتسه، راینهارد. (۱۳۸۹). *تاریخ جهان اسلام در قرن بیستم*، ترجمه ابراهیم توفیق، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- کچویبیان، حسین، خسروی، جمال. (۱۳۹۱). *اسلام‌گرایی در کردستان و چالش‌های ناسیونالیسم کردی و واگرایی؛ علل و زمینه‌ها* نمونه موردی: تطورات گفتمان مکتب قرآن. *راهبرد اجتماعی فرهنگی*، ۱ (۳)، ۷۴-۳۹.
- لازاریف، م. س و دیگران. (۱۳۸۶). *تاریخ کردستان*، ترجمه کاوه امین‌آوه و منصور صدقی: نشر فروغ.
- محمدپور، احمد، رضایی، مهدی. (۱۳۹۵). *مطالعات گردشناسی در ایران: مروری بر موضوعات و رهیافت‌ها*، ایران نامگ، سال ۱، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۵/۱۷-۲۰.
- مفتی‌زاده، احمد. (۲۰۲۰). *حکومت اسلامی*، دریافت شده از پایگاه اطلاع‌رسانی مکتب قرآن کردستان. ۲۰۲۰-۰۳-۳۱.
- مک داوول، دانیل. (۱۳۸۳). *تاریخ معاصر کرد*، ترجمه ابراهیم یونسی، چاپ اول، تهران: انتشارات پانید.

نادری، محمود. (۱۳۹۴). حزب دموکرات کردستان ایران، تهران، ناشر: موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
 نادری، محمود. (۱۴۰۱). کومله سازمان انقلابی زحمتکشان کردستان، تهران، انتشارات: مطالعات سیاسی.
 وان برون سن، مارتین. (۱۳۸۳). جامعه‌شناسی مردم‌گرد (آغا، شیخ و دولت) ساختارهای اجتماعی و سیاسی کردستان، ترجمه
 ابراهیم یونسی، چاپ سوم، نشر پانید.

References

- Al-Baziani, Muhammed S. N. (2011). The Islamist movement in Iraqi Kurdistan and political participation.
- Anievas, A. and Matin, K. (2016). *Historical Sociology and World History, Uneven and Combined Development over the Longue Durée*, London: Rowman & Littlefield International Ltd.
- Ayşegül, S. (2020). "Beyond Vulnerability? Turkey and the 1970 Kurdish Autonomy Deal in Iraq". *The International History Review*. 0: 1–17. doi:10.1080/07075332.2020.1840415. ISSN 0707-5332.
- Ayşegül, S. (2021). Beyond Vulnerability? Turkey and the 1970 Kurdish Autonomy Deal in Iraq, *The International History Review*, 43:4, 870-886, DOI: 10.1080/07075332.2020.1840415 .
- Bozarslan, H. (1997). *The Kurdish question. States and minorities in the Middle East*. Paris: Presses de Science Po, 1997, p. 312.
- Cabi, M. (2020). The roots and the consequences of the 1979 Iranian revolution: A Kurdish perspective, *Middle Eastern Studies*, 56:3, 339-358, DOI: 10.1080/00263206.2020.1722651.
- Cabi, M. (2021). *The Formation of Modern Kurdish Society in Iran: Modernity, Modernization and Social Change 1921–1979*. London: I.B. Tauris. (November 4, 2021, 10.5040/9780755642274.
- Esposti N.D. (2022). *Nation and Class in the History of the Kurdish Movement*, Springer International Publishing (Verlag).
- Ezzatyar, A. (2016). *The last mufti of Iranian Kurdistan: Ethnic and religious implications in the Greater Middle East*. New York: Palgrave Macmillan.
- Fejes, A. (2008). European citizens under construction – the Bologna process analysed from a governmentality perspective. *Journal of Educational Philosophy and Theory*, 40(4), 515-530.
- Gunter, M. (2016). *The Kurds: A Modern History Paperback* – September 27, 2016.
- Hassanpour, A. (1994). *The Nationalist Movements in Azarbaijan and Kurdistan, 1941-46 in the A Century of Revolution: Social Movement in Iran*, Johan Foran, editor, University of Minnesota.
- Jwaideh, W. (2006). *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*, by. Foreword by Martin van Bruines-sen. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Jwaideh, W. (2006). *The Kurdish national movement: Its origins and development*. Syracuse University Press.
- Khosravi, J., Aghapouri, H., & HamehMorad, L. (2016). The Islamist Maktab-Quran in Iran and Its Challenges for Kurdish Nationalism. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 3(1), 59–73. <https://doi.org/10.29333/ejecs/52>.
- Koohi-Kamali, F. (1992). *The Development of Nationalism in Iranian Kurdistan*. In *The Kurds: a Contemporary Overview*, edited by Phillip Kreyenbroek and Stefan Sperl. London: Routledge.
- Koohi-Kamali, F. (2003). *The political development of the Kurds in Iran: Pastoral nationalism*. Springer.

- Matin, K. (2013). *Recasting Iranian Modernity: International Relations and Social Change* (1st Ed.). Routledge. [https:// DOI.org/10.4324/9780203722077](https://doi.org/10.4324/9780203722077).
- Matin, K., & Mahmoudi, J. (2023). The Kurdish Janus: The intersocietal construction of nations. *Nations and Nationalism*, 1– 16. <https://doi.org/10.1111/nana.12932>.
- Mofidi, S. (2015). Religion and Politics in Eastern Kurdistan (With a Focus on Maktab Qur'an During Iranian Revolution, 1979), *Journal of Politics and Law*; Vol. 8, No. 3; 2015, doi:10.5539/jpl.v8n3p36 URL: <http://dx.doi.org/10.5539/jpl.v8n3p36>.
- Natali, D. (2005). *The Kurds and the State: Evolving National Identity in Iraq, Turkey, and Iran (Contemporary Issues in the Middle East)* Hardcover – Illustrated, November 11, 2005.
- Omarkhali, Kh. (2014). "Introduction." In *Religious Minorities in Kurdistan: Beyond the Mainstream*. Edited by Khanna Omarkhali.
- Owen, R., (1992). *State, Power & Politics in the Making of the Modern Middle East*, (London: Routledge, 1992).
- Rehnema, A. (2000). *An Islamic Utopian: A Political Biography of Ali Shari'ati*, I. B. Tauris.
- Romano, D. (2017). *Social Movement Theory and Political Mobilization in Kurdistan in The Kurdish Question Revisited, Edited by Gareth Stansfield and Mohammed Shareef*, Oxford New York: University of Oxford press.
- Rosenberg J. (2016). International Relations in the prison of Political Science. *International Relations*. 2016; 30(2):127-153. Doi: 10.1177/0047117816644662.
- Rosenberg, J., Zarakol, A., Blagden, D., Rutazibwa, O., Gray, K., Corry, O., Matin, K., Antunes de Oliveira, F., & Cooper, L. (2022). Debating Uneven and Combined Development/Debating International Relations: A Forum. *Millennium*, 50(2), 291–327. <https://doi.org/10.1177/03058298211064346>.
- Soleimani, K., & Mohammadpour, A. (2019). The securitisation of life: Eastern Kurdistan under the rule of a Perso-Shi'i state. *Third World Quarterly*. <https://doi.org/10.1080/01436597.2019.1695199>.
- Vali, A. (2011). *Kurds and the State in Iran: The Making of Kurdish Identity* (London: I. B. Tauris, 2011), pp. 8-9.
- Vali, A. (2003). *Essays on the Origins of Kurdish nationalism*, Costa Mesa: Mazda.
- Vali, A. (2014). *Kurds and the state in Iran: the making of Kurdish identity in Iran*, London: I. B. Tauris.
- Vali, A. (2019). *The Forgotten Years of Kurdish Nationalism in Iran*. Springer.
- Van Bruinessen, M. (2021). Kurds in the Islamic movement, Islamists in Kurdistan: The Muslim Brotherhood and Kurdish Islamist movements, *Études kurdes no. 14* (December 2021), pp. 9-40.